S. FREUD

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΜΙΑΣ ΑΥΤΑΠΑΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ

S. FREUD

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΜΙΑΣ ΑΥΤΑΠΑΤΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΜΙΑΣ ΑΥΤΑΠΑΤΗΣ

I

Ὅταν κανεὶς ἔχει ζήσει ἐπὶ πολὺν καιρὸ ἕναν πολιτισμὸ (κουλτοῦρα) καὶ ἔχει ἀναγκασθεῖ συχνὰ στὸ διάστημα αὐτὸ νὰ ἐρευνήσει τὶς ἀρχές του καὶ τοὺς δρόμους τῆς ἐξέλιξής του, ἔρχεται μέρα, ποὺ αἰσθάνεται τὴν τάση νὰ γυρίσει τὰ μάτια του καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ νὰ διερωτηθεῖ πιὰ τάχα θὰ εἶναι καὶ ἡ μελλοντικὴ τύχη τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ καὶ τὶ μεταμορφώσεις τοῦ μέλλεται νὰ ὑποστεῖ. Ἀλλὰ τότε δὲν ἀργεῖ ν' ἀντιληφθεῖ, ὅτι τέτοιου εἴδους ἀναζητήσεις δὲν ἔχουν καὶ μεγάλη ἀξία καὶ πρὸ πάντων, ὅτι δὲν ὑπάρχουν πρόσωπα ἱκανὰ νὰ ἔχουν συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης δράσης σ' ὅλα τὰ πεδία. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ περιορίζονται σ' ἕνα μόνο, ἢ σὲ πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ πεδία αὐτά· κι' ὅσο λιγώτερα ξαίρουμε γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ γιὰ τὸ παρόν, τόσο καὶ πιὸ ἀβεβαία θὰ εἶναι, κατ' ἀνάγκην, ἡ κρίση μας γιὰ τὸ μέλλον.

Ἔπειτα, ἀκριβῶς ὅταν πρόκειται νὰ σχηματίσουμε μιὰ τέτοια γνώμη, ἔρχεται ἡ ὑποκειμενική μας διάθεση καὶ παίζει ἕνα ρόλο, ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ καθορισθεῖ· καὶ ἡ διάθεσή μας ἐξαρτᾶται ἀπὸ καθαρὰ ὑποκειμενικοὺς παράγοντες : ἀπὸ τὴν πεῖρα μας καὶ ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη ἢ ἀπαισιόδοξη στάση μας ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ποὺ ἐξαρτᾶται καὶ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία μας καὶ ἀπὸ τὶς προγενέστερες ἐπιτυχίες ἢ ἀποτυχίες μας. Τέλος πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας καὶ τὸ ἑξῆς ἀξιοσημείωτο γεγονός : οἱ ἄνθρωποι γενικὰ ζοῦν τὸ παρὸν κατὰ τρόπο ἀφελῆ, μποροῦμε νὰ ποῦμε, καὶ εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐκτιμήσουν τὶ φέρνει μαζύ του τὸ παρὸν αὐτό· τὸ παρὸν

πρέπει νὰ ὑποχωρήσει, δηλαδὴ νὰ γίνει παρελθὸν προτοῦ μπορέσει νὰ προσφέρει τὰ θετικὰ στοιχεῖα, πάνω στὰ ὁποῖα νὰ θεμελιώσουμε μιὰ κρίση μας γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐκεῖνος ποὺ ἐνδίδει στὴν τάση νὰ σχηματίσει γνώμη γιὰ τὸ πιθανὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ μας, θὰ κάνει καλὰ νὰ θυμᾶται τὶς παραπάνω δυσκολίες καθὼς καὶ τὴν ἀβεβαιότητα ποὺ ἔχει μέσα της πάντα μιὰ προφητεία. Γι᾽ αὐτὸ κ᾽ ἐγὼ ἐγκαταλείποντας βιαστικὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ προσπάθεια, θὰ ἐρευνήσω μόνο τὸ μικρὸ πεδίο, ποὺ πρόσεξα ὡς τὰ τώρα, κι᾽ αὐτὸ ἀφοῦ καθορίσω τὴ σχετικὴ θέση του μέσα στὸ εὐρὺ σύνολο.

Ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς—ἐννοῶ μ᾽ αὐτὸ κάθε τί, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ὑψώθηκε πάνω ἀπ᾽ τὶς ζωϊκὲς συνθῆκες καὶ διαφοροποιήθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ζώων καὶ θεωρῶ περιττὸ νὰ ξεχωρίσω τὸν ἐξωτερικὸ (civilisation) ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ πολιτισμὸ (kultur)—παρουσιάζει στὸν παρατηρητή, ὅπως εἶναι γνωστό, δύο ὄψεις. Περιλαμβάνει ἀπ᾽ τὴ μιὰ μεριά, ὅλη τὴ γνώση καὶ τὴν ἱκανότητα ποὺ ἀπόκτησαν οἱ ἄνθρωποι, ὥστε νὰ ἐξουσιάζουν τὶς δυνάμεις τῆς φύσης καὶ νὰ κατακτοῦν ἀπὸ αὐτὴν ὅλα τὰ ἀγαθὰ τὰ κατάλληλα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν καὶ ἀπ᾽ τὴν ἄλλη μεριά, ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ τὸ διακανονισμὸ τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰδικώτερα τῆς διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Οἱ δυὸ αὐτὲς ὄψεις τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες· πρῶτον, γιατὶ οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἐπηρεάζονται βαθειὰ ἀπ᾽ τὸ βαθμὸ τῶν ἱκανοποιήσεων τοῦ ἐνστίκτου, ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ ὑπάρχοντα πλούτη· δεύτερον, γιατὶ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ βρίσκεται σὲ σχέση μὲ ἕνα ἄλλο, σὰν ἰδιοκτησία του, ὅταν νοικιάζει τὴν ἐργατική του ἱκανότητα ἢ χρησιμεύει σὰν ἀντικείμενο ἐρωτικῆς ἀπόλαυσης· καὶ τρίτον, γιατὶ κάθε ἄτομο εἶναι «δυνάμει» ἐχθρὸς τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἐν τούτοις ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος γενικά. Εἶναι περίεργο ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ποὺ τόσο ἄσχημα ζοῦν στὴν ἀπομόνωση, αἰσθάνονται ἐν τούτοις

τοὺς ἑαυτούς των πολὺ βαρειὰ καταπιεζομένους ἀπ᾽ τὶς θυσίες, ποὺ ὁ πολιτισμὸς περιμένει ἀπ᾽ αὐτούς, γιὰ νὰ τοὺς καταστήσει δυνατὴ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ζωή. Ὁ πολιτισμός, λοιπόν, ἔχει ἀνάγκη ν᾽ ἀμυνθεῖ ἀπέναντι τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ὀργάνωσή του, οἱ θεσμοί του καὶ οἱ νόμοι του, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπηρεσία ἐκτελοῦν· δὲν ἔχουν ὡς μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς ὡρισμένης διανομῆς τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ τὴ διατήρησή της καὶ ὀφείλουν νὰ προστατεύουν ἐμπραγμάτως ἀπ᾽ τὶς ἐχθρικὲς παρορμήσεις τῶν ἀνθρώπων κάθε τι ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐξουσίαση τῆς φύσης καὶ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀγαθῶν. Τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν εὔκολα νὰ καταστραφοῦν καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνικὴ ποὺ τὰ ἵδρυσαν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύσουν ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ἐκμηδένισή τους.

Ἔτσι μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση, ὅτι ὁ πολιτισμὸς εἶναι κάτι τὸ ἐπιβεβλημένο πάνω σὲ μιὰν ἀνυπότακτη πλειοψηφία ἀπὸ μιὰ μειοψηφία, ποὺ ξαίρει πῶς νὰ ἰδιοποιεῖται τὰ μέσα τῆς δύναμης καὶ τοῦ καταναγκασμοῦ. Καὶ τότε δὲν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι οἱ δυσκολίες αὐτὲς δὲν ἔγκεινται μέσα στὴ βαθύτερη οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἀτέλεια τῶν μορφῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ἔτσι ὅπως ἔχει ἐξελιχθεῖ ὡς τὰ σήμερα. Δὲν εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀποδειχθεῖ πόσο λανθασμένες εἶναι οἱ ἀντιλήψεις αὐτές. Ἐνῶ ἡ ἀνθρωπότης ἔκανε σταθερὲς προόδους στὴν κατάκτηση τῆς φύσης καὶ δικαιολογεῖται νὰ περιμένει ἀκόμα πιὸ μεγάλες, δὲ μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἔκανε παρόμοιες προόδους καὶ στὸ διακανονισμὸ τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ᾽ ὅλες τὶς ἐποχές, ὅπως καὶ σήμερα, πολλοὶ ἄνθρωποι διερωτήθηκαν ἂν ἄξιζε πραγματικὰ τὸν κόπο νὰ ὑπερασπίσουμε τὸ τμῆμα αὐτὸ τῶν κατακτήσεων τοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πιστέψει ὅτι εἶναι δυνατὸς ἕνας νέος διακανονισμὸς τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ποὺ ἀφίνοντας κατὰ μέρος τὸν καταναγκασμὸ καὶ τὴν καταπίεση

τῶν ἐνστίκτων, θὰ στείρευε τὶς πηγὲς τῆς δυσαρέσκειας, τὴν ὁποία ἐμπνέει ὁ πολιτισμός, ὥστε οἱ ἄνθρωποι χωρὶς νὰ ταράσσονται πιὰ ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις, νὰ μποροῦν ν᾽ ἀφοσιωθοῦν ἐξ ὁλοκλήρου στὴν κατάκτηση τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν καὶ στὴν ἀπόλαυσή τους. Αὐτὸ θ᾽ ἀποτελοῦσε τὴ χρυσῆ ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ τέτοια κατάσταση πραγμάτων. Φαίνεται μᾶλλον ὅτι κάθε πολιτισμὸς πρέπει νὰ θεμελιώνεται πάνω στὸν καταναγκασμὸ καὶ τὴν ἀπάρνηση τῶν ἐνστίκτων, ἐνῶ δὲν εἶναι ἐξ ἴσου βέβαιον ὅτι μὲ τὴν ἄρση τοῦ καταναγκασμοῦ ἡ πλειοψηφία τῶν ἀτόμων θὰ βρεθεῖ ἕτοιμη νὰ ὑποβληθεῖ στὸν ἀναγκαῖο μόχθο γιὰ τὴν κατάκτηση νέων ζωτικῶν πόρων. Μοῦ φαίνεται πὼς δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι σ᾽ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὑπάρχουν καταστροφικὲς καὶ ἑπομένως ἀντικοινωνικὲς καὶ ἀντιπολιτιστικὲς τάσεις καὶ ὅτι σὲ μεγάλον ἀριθμὸ προσώπων οἱ τάσεις αὐτὲς εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρές, ὥστε νὰ ρυθμίζουν καὶ νὰ καθορίζουν τὴ συμπεριφορά τους μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία.

Τὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ γεγονὸς ἀποκτᾶ ἀποφασιστικὴ σημασία, ὅταν πρόκειται νὰ διατυπώσουμε κρίσεις γιὰ τὸν πολιτισμό. Θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφθοῦμε, ὅτι ἡ οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ ἔγκειται στὴν κατάκτηση καὶ καθυπόταξη τῆς φύσης μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση ζωτικῶν πόρων καὶ ὅτι οἱ κίνδυνοι ποὺ ἀπειλοῦν τὸν πολιτισμὸ θὰ περιορίζοντο μὲ μιὰ κατάλληλη διανομή, τῶν ἔτσι ἀποκτημένων ἀγαθῶν, μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ φαίνεται τώρα ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ ἁπλῆ μετάθεση ἀπὸ τὸ ὑλικὸ στὸ ψυχικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἑξῆς : θὰ ἐπιτυγχάναμε καὶ ὡς ποιὸ σημεῖο, νὰ ἐλαφρύνουμε τὴ θυσία τῶν ἐνστίκτων, ποὺ ἔχει ἐπιβληθεῖ στοὺς ἀνθρώπους, νὰ συμφιλιώσουμε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὶς θυσίες, ποὺ θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀναγκαῖες, καὶ νὰ τοὺς ἀποζημιώσουμε γι᾽ αὐτές ; Εἶναι ἐξ ἴσου δύσκολο νὰ καταργή-

σουμε τὴ δυνάστευση τοῦ πλήθους ἀπὸ μιὰ μειοψηφία, ὅσο καὶ τὸν καταναγκασμό, ποὺ ἐπιβάλλει τοὺς μόχθους τοῦ πολιτισμοῦ, γιατὶ τὸ πλῆθος εἶναι ἀνόητο καὶ μωρό, δὲν ἀγαπᾶ τὴν ἀπάρνηση τοῦ ἐνστίκτου, δὲ μπορεῖ νὰ πεισθεῖ μὲ συλλογισμοὺς γιὰ τὴν ἀνάγκη καὶ τὸ ἀναπόφευχτο αὐτῆς τῆς ἀπάρνησης καὶ γιατὶ τὰ ἄτομα ποὺ τὸ ἀποτελοῦν ἀλληλοϋποστηρίζονται γιὰ νὰ μποροῦν νὰ δίνουν ἐλεύθερη διέξοδο στὴν ἀκολασία τους. Μόνο μὲ τὴν ἐπίδραση προσώπων, ποὺ μποροῦν τὰ χρησιμεύσουν γιὰ παράδειγμα καὶ ποὺ τ' ἀναγνωρίζουν σὰν ὁδηγούς των,ἀφήνονται τὰ πλήθη νὰ ἐπιδοθοῦν στοὺς μόχθους καὶ στὶς ἀπαρνήσεις, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅταν οἱ ἡγέτες αὐτοὶ εἶναι προικισμένοι μὲ ἀνώτερη ἀντίληψη τῶν ζωτικῶν ἀναγκῶν καὶ ἔχουν φθάσει στὸ σημεῖο νὰ κυριαρχοῦν πάνω στοὺς δικούς των ἐνστικτώδεις πόθους, ὅλα πᾶνε καλά. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἕνας κίνδυνος : γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦν, πολλὲς φορὲς ὑποτάσσονται στὰ πλήθη περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὰ πλήθη σ' αὐτοὺς καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο φαίνεται ἀναγκαῖο νὰ διαθέτουν μέσα καταναγκασμοῦ, ποὺ νὰ τοὺς ἐξασφαλίζουν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὰ πλήθη. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι δύο ἀπ' τὰ πιὸ διαδεδομένα χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἡ αἰτία ποὺ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ δὲ μπορεῖ νὰ σταθεῖ χωρὶς μιὰ δόση καταναγκασμοῦ : οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀγαποῦν αὐθόρμητα τὴ δουλειὰ καὶ οἱ συλλογισμοὶ εἶναι ἀνίσχυροι γιὰ τὰ πάθη τους.

Ξαίρω τὶ θὰ μοῦ ἀντείπουν στὶς κρίσεις μου αὐτές. Θὰ ποῦν ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ πλήθους, ποὺ περιέγραψα ἐδῶ, μὲ σκοπὸ ν' ἀποδείξω τὸ ἀπαραίτητο τοῦ καταναγκασμοῦ γιὰ τοὺς μόχθους τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι συνέπεια ἐλαττωματικῆς ὀργάνωσης τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν τραχεῖς, ἄγριοι καὶ ἐκδικητικοί. Ὅταν ἔλθουν καινούργιες γενεές, ποὺ θὰ ἔχουν ἀνατραφεῖ μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὸ σεβασμὸ τοῦ πνεύματος καὶ θὰ ἔχουν νωρὶς ἀπολαύσει τὰ ἀγαθὰ τοῦ

πολιτισμοῦ, θὰ πάρουν ἄλλη στάση ἀπέναντί του, θὰ τὸν αἰσθάνονται σὰ δικό τους ἀγαθὸ καὶ θὰ εἶναι ἕτοιμες νὰ κάνουν πρὸς χάρη του ὅ,τι θυσίες χρειάζονται δουλεύοντας καὶ ἀπαρνούμενες τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἱκανοποίηση τοῦ ἐνστίκτου, γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Αὐτὲς οἱ γενεὲς δὲ θὰ ἔχουν πιὰ ἀνάγκη καταναγκασμοῦ καὶ θὰ διαφέρουν ἐλάχιστα ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τους. Ἂν ὣς τὰ σήμερα δὲν ὑπῆρξαν σὲ κανένα πολιτισμὸ πλήθη μὲ τέτοιες ἀρετές, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι κανένας ὣς τὰ σήμερα δὲν ἐπέτυχε νὰ δημιουργήσει τὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ νὰ ἐπηρεάσει τοὺς ἀνθρώπους πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση καὶ ἀπὸ τὰ μικρά τους χρόνια.

Φαίνεται ἀμφίβολο τὸ κατὰ πόσον θὰ εἶναι δυνατό, τουλάχιστο στὶς μέρες μας καὶ κάτω ἀπ' τὶς σημερινὲς συνθῆκες τῆς κυριαρχίας μας πάνω στὴ φύση, νὰ παρουσιαστοῦν τέτοιοι ὅροι. Μπορεῖ νὰ διερωτηθεῖ κανείς : ἀπὸ ποῦ θὰ ξεπηδοῦσε ἡ λεγεῶνα τῶν ἀνωτέρων ἡγετῶν, τῶν ἀφιλοκερδῶν καὶ σταθερῶν ἡγετῶν, ποὺ θὰ χρησίμευαν γιὰ παιδαγωγοὶ τῶν μελλοντικῶν γενεῶν ; Μπορεῖ περίτρομος ν' ἀναλογισθεῖ τὴν κολοσσιαία προσπάθεια καταναγκασμοῦ, ποὺ θἄπρεπε ἀπαραίτητα νὰ καταβληθεῖ, ὥσπου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἕνας τέτοιος σκοπός. Ἀλλὰ κανένας δὲ θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ ὅτι τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν εἶναι μεγαλειῶδες καὶ ὅτι δὲν ἔχει τεράστια σημασία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Στηρίζεται βέβαια στὴν ἑξῆς ὀρθὴ ψυχολογικὴ διαπίστωση : ὁ ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μὲ ποικίλες ἐνστικτώδεις διαθέσεις καὶ τὰ πρώϊμα συμβάντα τῆς νεότητός του ἐπιβάλλουν πάνω σ' αὐτὲς τὸν ὁριστικὸ προσανατολισμό τους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὰ ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀγωγῆς, καθορίζουν τὰ ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὴ μιὰ τέτοια μεταβολὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπιτρέπεται ν' ἀμφιβάλλουμε κατὰ πόσον ἕνα ἄλλο πολιτιστικὸ περιβάλλον μπορεῖ, καὶ σὲ ποιὸ βαθμό, νὰ ἐξαφανίσει τὰ δυὸ χαρα-

κτηριστικὰ τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων, ποὺ τόσο πολὺ δυσκολεύουν τὴν καλὴ ἔκβαση τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων. Ἀλλὰ ἡ δοκιμὴ δὲν ἔγινε ἀκόμη. Ἕνα κάποιο ποσοστὸ τῆς ἀνθρωπότητος θὰ μείνει πάντα ἀντικοινωνικὸ —ἀπὸ παθολογικὴ διάθεση ἢ ἀπὸ ἐξαιρετικὴ δύναμη τοῦ ἐνστίκτου—ἀλλὰ ἂν ἦτο δυνατὸ νὰ καταντήσει μειοψηφία ἡ σημερινὴ πλειοψηφία, ποὺ εἶναι ἐχθρικὴ πρὸς τὸν πολιτισμό, αὐτὸ θὰ ἦτο μεγάλο κατόρθωμα, ἴσως μάλιστα τὸ μεγαλύτερο κατόρθωμα.

Δὲ θέλω νὰ μείνει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι παραβγῆκα ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ προδιέγραψα γιὰ τὴν ἔρευνά μου. Θέλω ἀκόμα νὰ διακηρύξω καθαρὰ πὼς οἱ σκέψεις μου αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν κριτικὴ τοῦ μεγάλου πολιτιστικοῦ πειράματος ποὺ γίνεται σήμερα στὴν ἀπέραντη χώρα ποὺ ἐκτείνεται μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Δὲν ἔχω οὔτε τὴν ἀπαιτούμενη ἁρμοδιότητα, οὔτε τὴν ἀπαιτούμενη ἱκανότητα γιὰ νὰ κρίνω τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν μεθόδων ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἢ γιὰ νὰ μετρήσω τὸ φάρδος τοῦ ἀναποφεύκτου χάσματος, ποὺ χωρίζει τὴν ἀπόπειρα ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση. Αὐτὸ ποὺ γίνεται ἐκεῖ, διαφεύγει τὴν παρατήρηση γιατὶ δὲν ἔχει τελειώσει ἀκόμη, ἐνῶ ὁ δικός μας πολιτισμός, ἀποκρυσταλλωμένος ἀπὸ πολὺν καιρό, προσφέρει πλούσιο ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη μας.

II

Χωρὶς νὰ τὸ θελήσουμε, περάσαμε ἀπὸ τὴν οἰκονομία στὴν ψυχολογία. Στὴν ἀρχὴ ἐπιχειρήσαμε ν᾿ ἀναζητήσουμε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ στὰ ὑπάρχοντα ὑλικὰ ἀγαθὰ καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς διανομῆς των. Ἀλλὰ μόλις διαπιστώσαμε ὅτι κάθε πολιτισμὸς στηρίζεται πάνω στὸν καταναγκασμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἀπάρνηση τῶν ἐνστίκτων καὶ ὅτι ἑπομένως

ξεσηκώνει ἀναπόφευκτα τὴν ἀντίδραση ἐκείνων τοὺς ὁποίους πλήττει μ᾽ αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις, ἀμέσως ἔγινε φανερὸ ὅτι οὔτε τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, οὔτε τὰ μέσα τῆς κατάκτησης καὶ τῆς διανομῆς των μποροῦν ν᾽ ἀποτελέσουν τὴν οὐσία ἢ τὰ μοναδικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Γιατὶ ὅλα αὐτὰ ἀπειλοῦνται διαρκῶς ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ τὴ δίψα τῆς καταστροφῆς ἐκείνων ποὺ μετέχουν τοῦ πολιτισμοῦ. Γι᾽ αὐτὸ παράλληλα ἀπὸ τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ μέσα ποὺ προορίζονται νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ μέσα τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ συμφιλιώσουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ νὰ τοὺς ἀποζημιώσουν γιὰ τὶς θυσίες των. Γιὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ μέσα μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴ κληρονομία τοῦ πολιτισμοῦ.

Γιὰ νὰ καθορίσουμε μιὰ γιὰ πάντα τὸ λεξιλόγιό μας, θὰ ὀνομάσουμε τὴ μὴ ἱκανοποίηση ἑνὸς ἐνστίκτου ***ἀποστέρηση***, τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλεται ἡ ἀποστέρηση αὐτὴ ***ἀπαγόρευση*** καὶ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀπαγόρευση ***ἀποχή***. Πρέπει ἔπειτα νὰ κάνουμε διάκριση μεταξὺ ἀποχῶν ποὺ ἀφοροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους,καὶ ἀποχῶν ποὺ δὲν ἀφοροῦν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ μερικὲς μόνο ὁμάδες, τάξεις ἢ καὶ ἄτομα. Οἱ πρῶτες εἶναι καὶ οἱ πιὸ παλιές· μὲ τὶς ἀπαγορεύσεις ποὺ τὶς δημιούργησαν ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια, ὁ πολιτισμὸς ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ζωώδη κατάσταση. Μὲ μεγάλη μας ἔκπληξη διαπιστώσαμε ὅτι οἱ ἀποχὲς αὐτὲς δὲν ἔχασαν τίποτε ἀπὸ τὴ δύναμή τους, ὅτι ἀποτελοῦν καὶ σήμερα ἀκόμη τὸν πυρῆνα τῆς ἐχθρότητος ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἐνστικτώδεις πόθοι ποὺ τοὺς μέλλεται νὰ ταλαιπωρηθοῦν ἀπ᾽ τὸν πολιτισμό, ἀνασταίνονται κάθε φορὰ μὲ τὴ γέννηση ἑνὸς παιδιοῦ,καὶ ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη τάξη ἀπὸ ἀνθρώπινα ὄντα, οἱ νευροπαθεῖς, ποὺ ἀντιδροῦν σ᾽ αὐτὲς τὶς πρωτόγονες ἀποχὲς καὶ γίνονται ἀκοινώνητοι. Οἱ ἐνστικτώδεις αὐτοὶ πό-

θοι εἶναι πόθοι τῆς αἱμομιξίας, τοῦ καννιβαλισμοῦ καὶ τοῦ φόνου. Θὰ φαίνεται, ἴσως, παράξενο νὰ κατατάσσουμε τοὺς πόθους αὐτούς, ποὺ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τοὺς ἀποδοκιμάζουν ὁμόφωνα, στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τοὺς ἄλλους ἐκείνους πόθους γιὰ τοὺς ὁποίους γίνονται ἐλεύθερες συζητήσεις μέσα στὸν πολιτισμό μας, ἂν πρέπει ἢ ὄχι νὰ τοὺς ἱκανοποιοῦμε. Ψυχολογικὰ ὅμως ἔχουμε δίκιο. Ἡ στάση ποὺ πῆρε ὁ πολιτισμὸς μπρὸς σ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς παλιότερους ἀπ' τοὺς ἐνστικτώδεις πόθους, δὲν εἶναι καθόλου ἑνιαία καὶ ὁμοιόμορφη· μόνο ὁ καννιβαλισμὸς φαίνεται νὰ ἔχει ἀποδοκιμασθεῖ ἀπ' ὅλους καὶ νὰ ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου· ἡ δύναμη ὅμως τῶν αἱμομικτικῶν πόθων εἶναι ἀκόμη αἰσθητὴ πίσω ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση καὶ ὁ φόνος, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ πολιτισμοῦ μας, κάτω ἀπὸ ὡρισμένες συνθῆκες χρησιμοποιεῖται ἀκόμα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ συνιστᾶται. Μπορεῖ αὔριο ὁ πολιτισμὸς νὰ ἐξελιχθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ κι' ἄλλες ἐνστικτώδεις ἱκανοποιήσεις, σήμερα ὁλότελα θεμιτές, νὰ φαίνονται μιὰ μέρα ἐξ ἴσου ἀπαράδεκτες, ὅσο μᾶς φαίνεται ὁ καννιβαλισμός.

Ἤδη σ' αὐτὲς τὶς πιὸ παλιὲς ἀπὸ τὶς ἀπαρνήσεις τοῦ ἐντίκτου, ἀρχίζει νὰ ὑπεισέρχεται ἕνας ψυχολογικὸς παράγων ποὺ διατηρεῖ ἐφεξῆς τὴ σημασία του. Δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ λέμε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ δὲν ὑπέστη καμμιὰ ἐξέλιξη ἀπ' τοὺς πρωτογόνους χρόνους καὶ δῶθε καὶ ὅτι ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβη μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνική, αὐτὴ ἔμεινε ὅπως ἀκριβῶς ἦταν στὶς ἀρχὲς τῆς ἱστορίας. Μποροῦμε νὰ ὑποδείξουμε ἐδῶ μιὰ ἀπὸ τὶς προόδους τῆς ψυχῆς. Εἶναι πολὺ σύμφωνο μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐξέλιξής μας, νὰ ἐσωτερικοποιεῖται σιγὰ-σιγὰ ὁ ἐξωτερικὸς καταναγκασμός, γιατὶ μιὰ ξεχωριστὴ ψυχικὴ κατάσταση, τὸ ***ὑπὲρ-ἐγὼ*** τοῦ ἀνθρώπου, τὸν παίρνει ἐπάνω του. Κάθε παιδὶ ὑφίσταται μὲ τὴ σειρά του αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση, καὶ μόνο χάρη σ' αὐτὴ γίνεται ὂν ἠθικὸ καὶ κοινωνικό. Ἡ ἐνίσχυση αὐτὴ τοῦ ὑπὲρ-ἐγὼ εἶναι μιὰ ψυχολογικὴ κληρονομία ὑψίστης σημασίας γιὰ

τὸν πολιτισμό. Ἐκεῖνοι ποὺ τὴν ὑπέστησαν γίνονται ἀπὸ ἐχθροί του, ὑπερασπιστές του. Ὅσο περισσότεροι εἶναι αὐτοὶ μέσα σ' ἕνα πολιτιστικὸ περιβάλλον, τόσο πιὸ ἐξασφαλισμένος εἶναι ὁ πολιτισμὸς καὶ τόσο περισσότερο περιττὰ τὰ ἐξωτερικὰ μέσα καταναγκασμοῦ. Ἀλλὰ ὁ βαθμὸς τῆς ἐσωτερικοποίησης τῶν ἀπαγορεύσεων, ποικίλλει πολύ, ἀνάλογα μὲ τὰ ἔνστικτα ποὺ πλήττονται ἀπὸ τὶς ἀπαγορεύσεις αὐτές. Ὅσον ἀφορᾶ τὶς πιὸ παλιὲς ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, φαίνεται ὅτι αὐτωνῶν ἔχει πραγματοποιηθεῖ σ' εὐρεῖα κλίμακα ἡ ἐσωτερικοποίηση, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴ δυσάρεστη ἐξαίρεση ποὺ ἀποτελοῦν οἱ νευροπαθεῖς. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἀλλάζει ὄψη ἅμα ἐξετάσουμε τὶς ἄλλες ἐνστικτώδεις ἀπαιτήσεις. Θὰ δοῦμε τότε μὲ ἔκπληξη καὶ στενοχώρια ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ὑπακούει στὶς σχετικὲς μὲ τὰ ἔνστικτα αὐτὰ ἀπαγορεύσεις τοῦ πολιτισμοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ καὶ ἑπομένως τότε μόνον ὅταν ὁ καταναγκασμὸς αὐτὸς εἶναι αἰσθητὸς καὶ τόσο μόνο ὅσο εἶναι ἐπίφοβος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ τὶς λεγόμενες ἠθικές, ποὺ ἀφοροῦν ὅλον τὸν κόσμο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὅταν ἀκούει κανεὶς νὰ λένε ὅτι δὲ μποροῦμε νὰ ἐμπιστευθοῦμε στὴν ἠθικότητα τῶν ἀνθρώπων, τὶς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ πράγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Ὑπάρχουν ἄπειροι πολιτισμένοι ἄνθρωποι ποὺ θὰ τρόμαζαν μὲ τὴν ἰδέα τοῦ φόνου ἢ τῆς αἱμομιξίας, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἀποφεύγουν τὴν ἱκανοποίηση τῆς πλεονεξίας τους, τῆς ἐπιθετικότητάς τους, τῶν γενετησιακῶν τους ὀρέξεων, ποὺ δὲ διστάζουν νὰ βλάψουν τὸν πλησίον τους μὲ τὸ ψέμμα, τὴν ἀπάτη, τὴ συκοφαντία, ἀρκεῖ νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ μείνουν ἀτιμώρητοι. Καὶ αὐτὸ γινόταν ἀναμφίβολα ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων.

Ἐξετάζοντας σήμερα τοὺς περιορισμοὺς ποὺ θίγουν ὁρισμένες μόνο τάξεις τῆς κοινωνίας, εὑρισκόμεθα μπρὸς σὲ μιὰ κατάσταση πραγμάτων γνωστή, ποὺ ποτέ, ἄλλωστε, δὲν ἀγνοήθηκε. Πρέπει νὰ ἐλπίζουμε ὅτι οἱ καταπιεζό-

μενες αὐτὲς τάξεις θὰ φθονήσουν τὰ προνόμια τῶν προνομιούχων καὶ ὅτι θὰ κάνουν κάθε τι ποὺ εἶναι στὸ χέρι τους γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸ φορτίο τῶν συμπληρωματικῶν στερήσεων. Ἐκεῖ ὅπου αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό, θὰ γεννηθεῖ μέσα στοὺς κόλπους τοῦ πολιτισμοῦ μιὰ συνεχὴς καὶ μόνιμη δυσαρέσκεια, ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σ' ἐπικίνδυνες ἐξεγέρσεις. Ἀλλὰ ὅταν ἕνας πολιτισμὸς δὲν ἔχει ξεπεράσει τὸ στάδιο ἐκεῖνο, ὅπου ἡ ἱκανοποίηση ἑνὸς μέρους τῶν μετόχων του ἔχει ὡς ἀπαραίτητο ὅρο τὴν καταπίεση τῶν ἄλλων, ἴσως μάλιστα καὶ τῆς πλειοψηφίας—κι' αὐτὸ συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς σημερινοὺς πολιτισμοὺς—εἶναι εὐκολονόητο ὅτι στὴν καρδιὰ τῶν καταπιεζομένων μεγαλώνει μιὰ ἔντονη ἐχθρότητα ἐναντίον τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἐνῶ πραγματοποιήθηκε μὲ τὸ μόχθο τους, αὐτοὶ ἀπολαμβάνουν ἕνα ἐλάχιστο μέρος ἀπὸ τὰ ἀγαθά του. Δὲ μπορεῖ, λοιπόν, νὰ ἐλπίζει κανεὶς ὅτι θὰ συναντήσει στοὺς καταπιεζομένους μιὰ ἐσωτερικοποίηση τῶν πολιτιστικῶν ἀπαγορεύσεων. Οἱ καταπιεζόμενοι, ἀπ' ἐναντίας, εἶναι ἕτοιμοι νὰ μὴ ἀναγνωρίσουν αὐτὲς τὶς ἀπαγορεύσεις· τείνουν νὰ καταστρέψουν τὸν ἴδιο τὸν πολιτισμό, ν' ἀρνηθοῦν τὶς βάσεις πάνω στὶς ὁποῖες στηρίζεται. Οἱ τάξεις αὐτὲς εἶναι τόσο πιὸ φανερὰ ἐχθρικὲς πρὸς τὸν πολιτισμό, ὅσο πιὸ ἀπαρατήρητη πέρασε ἡ λαθραία ἐχθρότητα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ποὺ εὐνοήθησαν περισσότερο. Εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἕνας πολιτισμός, ποὺ ἀφήνει ἀνικανοποίητο ἕνα τόσο μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τοὺς μετόχους του καὶ τοὺς ὁδηγεῖ στὴν ἐπανάσταση, δὲν ἔχει καμμιὰ προοπτικὴ μακρᾶς διατήρησης καὶ δὲν τὸ ἀξίζει.

Ὁ βαθμὸς τῆς ἐσωτερικοποίησης τῶν πολιτιστικῶν κανόνων—ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε λαϊκὰ καὶ ὄχι ψυχολογικά: τὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας—δὲν εἶναι τὸ μόνο, ψυχικοῦ χαρακτῆρα, ἀγαθὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάζεται, ὅταν πρόκειται νὰ κρίνουμε τὴν ἀξία ἑνὸς πολιτισμοῦ. Ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἡ κληρονομία του σὲ ἰδεώδη καὶ σὲ καλλιτεχνικὲς δημιουργίες, ὑπάρχουν δη-

λαδὴ καὶ οἱ ἱκανοποιήσεις, ποὺ ἀπορρέουν ἀπ᾿ αὐτὰ τὰ ἰδεώδη καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δημιουργίες.

Αἰσθανόμαστε πάντα τὴν τάση νὰ συμπεριλαμβάνει σ᾿ αὐτὴ τὴν πνευματικὴ κληρονομία ἑνὸς πολιτισμοῦ, τὰ ἰδεώδη του, δηλαδὴ τὶς κρίσεις του ὡς πρὸς τὸ τί εἶναι τὸ τελειότερο καὶ τὸ ἀξιώτερο γιὰ πραγματοποίηση. Θὰ νόμιζε κανεὶς ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι τὰ ἰδεώδη αὐτὰ ὀφείλουν νὰ καθορίζουν τὶς μορφὲς πράξης τῆς πολιτιστικῆς ὁμάδας, ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ σειρὰ τῶν παραγόντων, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: τὰ ἰδεώδη διαμορφώνονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχικῶν μορφῶν πράξης, ποὺ ἐπιτρέπει γιὰ ἕνα δεδομένο πολιτισμὸ ἡ συνεργασία τῶν ἐμφύτων δώρων καὶ τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν καὶ κατόπιν οἱ ἀρχικὲς αὐτὲς πράξεις ἀποκρυσταλλώνονται μὲ τὴ μορφὴ ἰδεώδους γιὰ νὰ χρησιμεύουν ὡς παραδείγματα γιὰ μίμηση. Ἔτσι, ἡ ἱκανοποίηση, ποὺ δίνει στοὺς μετόχους ἑνὸς πολιτισμοῦ ἕνα ἰδεῶδες, ἔχει ναρκισσικὸ χαρακτῆρα, στηρίζεται δηλαδὴ πάνω στὴν ἔπαρση γιὰ ἐκεῖνο, ποὺ ἔχει πιὰ πραγματοποιηθεῖ μ᾿ ἐπιτυχία. Γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ αὐτὴ ἡ ἱκανοποίηση, κάθε πολιτισμὸς φροντίζει νὰ συγκρίνεται μὲ ἄλλους πολιτισμούς, ποὺ ἔχουν διαφορετικοὺς σκοποὺς καὶ ξεκίνησαν ἀπὸ ἄλλα ἰδεώδη. Χάρη στὶς διαφορὲς αὐτές, κάθε πολιτισμὸς ἀποκτᾶ τὸ δικαίωμα νὰ περιφρονεῖ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι τὰ πολιτιστικὰ ἰδεώδη γίνονται ἀφορμὴ διχόνοιας καὶ ἔχθρας μεταξὺ πολιτιστικῶν ὁμάδων, ποὺ διαφέρουν ἀναμεταξύ των, ὅπως μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς καθαρὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνῶν.

Ἡ ναρκισσικὴ ἱκανοποίηση, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ πολιτιστικὸ ἰδεῶδες, εἶναι ἄλλως τε μιὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ἀντισταθμίζει πολὺ ἀποτελεσματικὰ τὴν ἐχθρότητα κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους τῆς πολιτιστικῆς ὁμάδας. Τὴ ναρκισσικὴ ἱκανοποίηση μποροῦν νὰ τὴ γνωρίσουν μέσα σὲ ἕνα πολιτισμὸ ὄχι μόνο οἱ προνομιοῦχες τάξεις, ἐκεῖνες ποὺ ἀπολαμβάνουν τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ καταπιεζόμε-

νες, ποὺ μὲ τὸ ἀποκτημένο δικαίωμα νὰ περιφρονοῦν ὅσους δὲν ἀνήκουν στὸ δικό τους πολιτισμό, ἀποζημιώνονται κατὰ ἕνα τρόπο, γιὰ τὶς ἀδικίες ποὺ ὑφίστανται μέσα στὴν κοινωνία ὅπου ζοῦν. Ὁ καταπιεζόμενος εἶναι βέβαια ἕνας ἀξιολύπητος πληβεῖος μὲ ἄπειρες ὑποχρεώσεις καὶ κανένα δικαίωμα, ἀλλὰ σ᾽ ἀντάλλαγμα εἶναι ρωμαῖος πολίτης καὶ μὲ τὸ γεγονὸς αὐτὸ μετέχει τῆς προσπάθειας νὰ ἄρχουν οἱ Ρωμαῖοι πάνω στ᾽ ἄλλα ἔθνη καὶ νὰ τοὺς ὑπαγορεύουν τοὺς δικούς των νόμους. Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς τῶν καταπιεζομένων μὲ τὴν τάξη ποὺ ἄρχει ἀπάνω τους καὶ τοὺς ἐκμεταλλεύεται, εἶναι τμῆμα ἑνὸς εὐρύτερου συνόλου. Οἱ καταπιεζόμενοι, ἐξ ἄλλου, μποροῦν νὰ εἶναι στενὰ προσκολλημένοι σ᾽ ἐκείνους ποὺ τοὺς καταπιέζουν καὶ παρὰ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς αὐτοὺς νὰ βλέπουν στὸ πρόσωπό τους τὸ δικό τους ἰδεῶδες. Ἂν δὲν ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους σχέσεις, ἱκανοποιητικὲς στὸ βάθος, θὰ ἦταν ἀκατανόητο πῶς τόσοι πολιτισμοὶ κατώρθωσαν νὰ διατηρηθοῦν ἐπὶ μακρὸν παρὰ τὴ δικαιολογημένη ἐχθρότητα τοῦ πλήθους.

Ἄλλου εἴδους εἶναι ἡ ἱκανοποίηση ποὺ δίνει ἡ τέχνη στοὺς μετόχους ἑνὸς πολιτισμοῦ, ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ἱκανοποίηση εἶναι κατὰ γενικὸ κανόνα ἀνέφικτη γιὰ τὸ ἀπορροφημένο ἀπὸ μιὰ ἐξαντλητικὴ ἐργασία καὶ ἀμόρφωτο πλῆθος. Ἡ τέχνη, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺν καιρό, μᾶς δίνει ἀναπληρωματικὲς ἱκανοποιήσεις ἔναντι τῶν παναρχαίων πολιτιστικῶν ἀπαρνήσεων καὶ ἐκείνων ἀκόμη ποὺ ἔχουν γίνει βαθύτατα αἰσθητὲς στὸν ἄνθρωπο καὶ γι᾽ αὐτὸ τὸ λόγο δὲν ὑπάρχει τίποτε πιὸ κατάλληλο ἀπ᾽ αὐτὴ γιὰ νὰ συμφιλιώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὶς θυσίες ποὺ ἔχει κάνει γιὰ τὸν πολιτισμό. Ἔπειτα, τὰ ἔργα τέχνης διεγείρουν τὰ συναισθήματα ταυτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ κάθε πολιτιστικὴ ὁμάδα, δίνοντάς μας τὴν εὐκαιρία νὰ δοκιμάζουμε ἀπὸ κοινοῦ μεγάλες χαρὲς κι᾽ ἀκόμα ἐξυπηρετοῦν καὶ ναρκισσικὲς ἱκανοποιήσεις, σὰν ἔργα ἑνὸς ὁρισμένου πολιτισμοῦ ὑπενθυμίζοντα μὲ ἐντυπωσιακώτατο τρόπο τὰ ἰδεώδη του.

᾿Ακόμα δὲν ἀναφέραμε τὸ σημαντικώτερο τμῆμα τῆς ψυχικῆς παρακαταθήκης ἑνὸς πολιτισμοῦ. Τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι, μὲ τὴν πλατύτερη σημασία τῆς λέξης, οἱ θρησκευτικές του ἰδέες, ἢ μ᾿ ἄλλα λόγια, ποὺ θὰ δικαιολογηθοῦν παρακάτω, οἱ αὐταπάτες του.

III

Σὲ τί συνίσταται ἡ ξεχωριστὴ ἀξία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ;

Μιλήσαμε γιὰ τὴν ἐχθρότητα ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ, τὴ γεννημένη ἀπὸ τὴν πίεση ποὺ ἀσκεῖ αὐτὸς μὲ τὶς ἀπαιτήσεις του γιὰ τὴν ἀπάρνηση τῶν ἐνστίκτων. Ἂς ὑποθέσει κανεὶς ὅτι γιὰ μιὰ στιγμὴ ἄρθηκαν ὅλες οἱ ἀπαγορεύσεις· τότε θὰ μποροῦσε χωρὶς καμμιὰ δυσκολία καὶ χωρὶς κανένα δισταγμόν, ν᾿ ἁρπάξει ὅποια γυναῖκα τοῦ ἀρέσει, νὰ σκοτώσει τὸν ἐχθρό του ἢ ὁποιονδήποτε θὰ τοῦ ἐμπόδιζε τὸ δρόμο ἢ καὶ νὰ τοῦ πάρει χωρὶς τὴ συγκατάθεσή του, ὅποιο προτιμᾶ ἀπὸ τὰ ἀγαθά του. Πόσο θἆταν ὡραῖο καὶ πόσες ἱκανοποιήσεις θὰ μᾶς προσέφερε τότε ἡ ζωή ! ᾿Αλλὰ ἀμέσως ξεπηδᾶ ἡ πρώτη δυσκολία. Ὁ πλησίον μου ἔχει τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἐπιθυμίες ποὺ ἔχω κ᾿ ἐγὼ καὶ δὲ θὰ μοῦ συμπεριφερόταν μὲ καλύτερο τρόπο ἀπ᾿ ὅ,τι θὰ ἤθελα νὰ τοῦ συμπεριφερθῶ ἐγώ. Ὥστε, ἂν ξαφνικὰ ἀνατρέπονταν ὅλα τὰ ἐμπόδια ποὺ ὀφείλονται στὸν πολιτισμό, ἕνας μόνο ἄνθρωπος θὰ μποροῦσε νὰ χαρεῖ μιὰ ἀπεριόριστη εὐτυχία, ἕνας τύραννος, ἕνας δικτάτορας ποὺ θὰ εἶχε μονοπωλήσει ὅλα τὰ μέσα καταναγκασμοῦ, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ πραγματοποιοῦνταν ἡ εὐχή του, νὰ σεβασθοῦν ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἕνα τοὐλάχιστον πολιτιστικὸ κανόνα, τὸν κανόνα : οὐ φονεύσεις.

᾿Αλλὰ τί ἀχαριστία, τί στενοκεφαλιὰ ν᾿ ἀποβλέπει

κανεὶς στὴν κατάργηση τοῦ πολιτισμοῦ! Ἐκεῖνο ποὺ θἄμενε τότε, θὰ ἦταν ἡ φυσικὴ κατάσταση καὶ ἡ φυσικὴ κατάσταση εἶναι ἡ πιὸ ἀνυπόφορη. Βέβαια, ἡ φύση δὲ ζητᾶ ἀπὸ μᾶς νὰ περιορίσουμε τὰ ἔνστικτά μας καὶ τοὺς ἀφήνει κάθε ἐλευθερία, ἀλλὰ ἔχει δικό της τρόπο, καὶ μάλιστα ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικό, γιὰ νὰ μᾶς περιορίζει, μᾶς καταστρέφει, κατὰ τὴν ἄποψή μας, μὲ ψυχρὸ ὑπολογισμό, μὲ σκληρότητα, μὲ κτηνωδία καὶ ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ ἱκανοποιούμεθα. Γι' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς κινδύνους, μὲ τοὺς ὁποίους μᾶς ἀπειλεῖ ἡ φύση, συσπειρωθήκαμε καὶ δημιουργήσαμε τὸν πολιτισμὸ πού, κοντὰ στ' ἄλλα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ζοῦμε ἀπὸ κοινοῦ. Στὴν οὐσία, ἡ κυρία ἀποστολὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ βασικὴ αἰτία τῆς ὕπαρξής του εἶναι ἡ προστασία μας ἀπέναντι τῆς φύσης.

Τὸ ξαίρουμε ὅτι ἐκπληρώνει ἤδη κατὰ μέγα μέρος ὁ πολιτισμὸς τὸν προορισμό του αὐτὸν καὶ ὅτι μιὰ μέρα θὰ τὸν ἐκπληρώνει σίγουρα ἀκόμα καλύτερα. Ἀλλὰ κανένας δὲν τρέφει τὴν αὐταπάτη ὅτι ἡ φύση ἔχει ἤδη δαμασθεῖ καὶ πολλοὶ λίγοι τολμοῦν νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ ὑποταχθεῖ μιὰ μέρα ἐξ ὁλοκλήρου στὸν ἄνθρωπο. Τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποὺ φαίνονται ὅτι δὲ λογαριάζουν κανένα δεσμὸ ἀπ' ὅσους ζητοῦν νὰ ἐπιβάλουν στὴ φύση οἱ ἄνθρωποι εἶναι: ἡ γῆ ποὺ σείεται, ποὺ σχίζεται, ποὺ καταπίνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ δημιουργήματά του· τὸ νερὸ ποὺ ὑψώνεται καὶ πλημμυρίζει καὶ πνίγει τὸ πᾶν· ἡ θύελλα, ποὺ δὲν ἀφήνει τίποτε στὸ διάβα της· οἱ ἀρρώστειες ποὺ μόλις πρὸ ὀλίγου μάθαμε ὅτι ὀφείλονται στὴ βλαβερὴ ἐπίδραση ἄλλων ζώντων ὀργανισμῶν· καὶ, τέλος, τὸ ὀδυνηρὸ αἴνιγμα τοῦ θανάτου, τοῦ θανάτου γιὰ τὸν ὁποῖο κανένα ὣς τὰ τώρα δὲ βρέθηκε γιατρικὸ κι' οὔτε ποτὲ θὰ βρεθεῖ. Μ' αὐτὲς τὶς δυνάμεις ἐπιτίθεται ἐναντίον μας ἡ φύση, δεινή, σκληρή, ἀδυσώπητη· ἔτσι μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἀδυναμία μας, τὴν ἀμηχανία μας, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἐλπίζαμε ὅτι θ' ἀπαλλαγοῦμε χάρη στὸ μόχθο τοῦ πολιτισμοῦ μας. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σπάνια σ' εὐγένεια καὶ σὲ ἀνωτερότητα θεάματα, τὸ θέαμα ποὺ προσφέρουν οἱ

ἄνθρωποι, ὅταν μπρὸς σὲ μιὰ ἐπικείμενη καταστροφή, ποὺ ὀφείλεται στὰ τυφλὰ στοιχεῖα, λησμονοῦν τὶς διαφωνίες, τὶς ἔριδες καὶ τὶς ἐχθρότητες, ποὺ τοὺς χωρίζουν καὶ ἀναθυμοῦνται τὸ μεγάλο κοινὸ προορισμό τους : τὴ διατήρηση τῆς ἀνθρωπότητας, παρὰ τὴν ἀντίθετη θέληση τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων τῆς φύσης.

Γιὰ τὰ ἄτομα, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐν γένει, ἡ ζωὴ εἶναι δύσκολη. Ὁ πολιτισμὸς στὸν ὁποῖο μετέχει, τοῦ ἐπιβάλλει ἕνα ὁρισμένο βαθμὸ ἀποχῆς· οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τοῦ προξενοῦν ὡρισμένες θλίψεις ἢ γιατὶ δὲν τηροῦν τοὺς κανόνες τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἢ γιατὶ ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἀτελής. Πρόσθεσε σ' αὐτὰ καὶ τὰ κακὰ ποὺ τοῦ κάνει ἡ ἀδάμαστη φύση—ἡ μοῖρα ὅπως τὴν ὀνομάζει. Συνέπεια αὐτῆς τῆς κατάστασης, θἄπρεπε νὰ εἶναι μιὰ μόνιμη ἀγωνία, γιὰ τὰ κακὰ ποὺ μέλλουν νὰ ἔρθουν καὶ μιὰ βαρειὰ ταπείνωση τοῦ φυσικοῦ ναρκισσισμοῦ. Εἴδαμε πῶς τὸ ἄτομο ἀντιδρᾶ στὶς βλάβες ποὺ τοῦ προξενοῦν καὶ ὁ πολιτισμὸς καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι : προβάλλει μιὰ ἀντίσταση, ἀνάλογη μὲ τὰ δεινά του, ἐναντίον τῶν θεσμῶν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, μιὰ ἐχθρότητα ἐναντίον τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων τῆς φύσης, τῆς μοίρας, ποὺ τὸν ἀπειλοῦν, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ;

Ὁ πολιτισμὸς τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ αὐτὴν τὴν προσπάθεια, ἀπαλλάσσει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Καὶ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο τὸ ὅτι σχεδὸν ὅλοι οἱ πολιτισμοί, συμπεριφέρονται στὸ ζήτημα αὐτό, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὁ πολιτισμὸς δὲν σταματᾶ, στὴν προκείμενη περίπτωση, τὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἀνθρώπου, ἀπέναντι τῆς φύσης· ἀλλάζει ἁπλῶς μέθοδο. Ἡ προσπάθεια εἶναι τώρα πολυμερέστερη· τὸ συναίσθημα τῆς προσωπικῆς του ἀξίας ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος καὶ ποὺ ἀπειλεῖται ἔντονα, ζητεῖ παρηγοριά. Τὸ σύμπαν καὶ ἡ ζωὴ πρέπει ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν τρόμο τους· τέλος ἡ ἀνθρώπινη περιέργεια, πολὺ ἐρεθισμένη ἀπὸ τὶς διάφορες πρακτικὲς παρατηρήσεις, ζητᾶ μιὰ ἀπάντηση.

Τὸ πρῶτο βῆμα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, εἶναι ἤδη μιὰ

κατάκτηση. Συνίσταται στὴν *ἐξανθρώπιση* τῆς φύσης. Δὲ μποροῦμε νὰ πλησιάσουμε τὶς ἀπρόσωπες φυσικὲς δυνάμεις καὶ τὴ μοῖρα, ποὺ θᾶ μᾶς εἶναι γιὰ πάντα ξένες. Ἀλλά, ἂν καὶ τὴν καρδιὰ τῶν στοιχείων τὴ συγκλονίζουν τὰ ἴδια πάθη ποὺ συγκλονίζουν τὴν ψυχή μας, ἂν καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος δὲν εἶναι τίποτε τὸ αὐτόματο, ἀλλὰ βιαία πράξη ὀφειλόμενη σὲ μιὰ κακοποιὸ θέληση, ἂν περιστοιχιζόμεθα ὁλοῦθε μέσα στὴ φύση ἀπὸ ὄντα παρόμοια μὲ τὰ ἀνθρώπινα, τότε ἐπὶ τέλους αἰσθανόμεθα κάποια ἀνακούφιση, νοιώθουμε τὸν ἑαυτό μας σὰν στὸ σπῆτι μας μέσα στὸ ὑπερφυσικό, τότε μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε ψυχολογικὰ τὸ φόβο μας, τοῦ ὁποίου ὥς τώρα δὲν ξαίραμε νὰ βροῦμε τὴ σημασία. Ἐξακολουθοῦμε, ἴσως, ἀκόμα νὰ εἴμαστε ἄοπλοι, ἀλλὰ δὲν εἴμαστε πιὰ χωρὶς ἐλπίδες, μποροῦμε τοὐλάχιστο ν' ἀντιδράσουμε καὶ ἴσως νὰ ἔχουμε καὶ κάποια ἐξόπληση· μποροῦμε τῷ ὄντι νὰ καταφύγουμε, παλαίοντας ἐναντίον τῶν βιαίων αὐτῶν ὑπερανθρώπων, στὶς ἴδιες μεθόδους ποὺ χρησιμοποιοῦμε μέσα στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες μας, μποροῦμε νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τοὺς ἱκετεύσουμε, νὰ τοὺς ἐξιλεώσουμε, νὰ τοὺς καταπιέσουμε καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἐξασθενήσουμε κάπως τὴ δύναμή τους. Ἡ ἀντικατάσταση αὐτὴ μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν ψυχολογία, μᾶς δίνει ἄμεση ἀνακούφιση, μᾶς δείχνει πιὸ δρόμο πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε γιὰ νὰ πορευτοῦμε μὲ τὴν κατάσταση.

Γιατὶ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι καινούργια· ἔχει προϋπάρξει στὴν παιδική μας ἡλικία καὶ συνεχίζεται μὲ τὴν ἐνηλικίωσή μας. Γιατὶ βρεθήκαμε καὶ ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ τέτοια κατάσταση ἀμηχανίας, ἀπέναντι τῶν γονέων μας ὅταν εἴμεθα παιδιά. Εἴχαμε λόγους νὰ τοὺς φοβούμεθα, καὶ πρὸ πάντων τὸν πατέρα μας, μολονότι εἴμεθα βέβαιοι ὅτι θὰ μᾶς προστάτευε ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ φοβόμασταν τότε. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε νὰ συσχετίσει τὶς δυὸ αὐτὲς καταστάσεις καὶ ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ὀνείρου, ὁ συσχετισμὸς ἐπηρεάζεται καὶ

ἀπὸ τὸν πόθο. Ὅταν ὁ κοιμισμένος δοκιμάζει μιὰ προαίσθηση θανάτου ποὺ ζητεῖ νὰ τὸν μεταφέρει στὸν τάφο, ἡ λειτουργία τοῦ ὀνείρου ξαίρει νὰ διαλέξει τοὺς ὅρους, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ ἀποκρουστικὸ αὐτὸ γεγονὸς μεταβάλλεται σὲ πραγματοποίηση ἑνὸς πόθου καὶ ὁ ὀνειρευόμενος θὰ βρεθεῖ, λόγου χάρη, σ᾽ ἕναν ἐτρουσκικὸ τάφο, ὅπου θὰ νομίζει ὅτι κατέβηκε γεμᾶτος χαρὰ γιατὶ τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἱκανοποιήσει τὸ ἀρχαιολογικό του ἐνδιαφέρο. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἐκλαμβάνει τὶς φυσικὲς δυνάμεις σὰν ἁπλοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ ἔλθει σὲ σχέσεις, ὅπως καὶ μὲ τοὺς ὁμοίους του · αὐτὸ δὲ θὰ συμβιβαζόταν μὲ τὴν καταπληκτικὴ ἐντύπωση ποὺ τοῦ προξενοῦν—ἀλλὰ τοὺς δίνει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πατέρα, τοὺς μεταβάλλει σὲ θεούς, ἀκολουθῶντας σ᾽ αὐτὸ ὄχι μόνο ἕνα παιδικὸ ἀλλὰ καὶ ἕνα φυλογεννετικὸ πρότυπο, ὅπως ἐπεχείρησα νὰ τὸ ἀποδείξω ἀλλοῦ.

Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ οἱ πρῶτες παρατηρήσεις ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν κανονικότητα καὶ τὴ νομοτέλεια τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἀφαιροῦν ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνάμεις τὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά τους. Ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει ἡ ἀνθρώπινη ἀμηχανία καὶ μαζὶ μ᾽ αὐτὴν ἡ νοσταλγία τοῦ πατέρα καὶ τῶν θεῶν. Οἱ θεοὶ διατηροῦν τὸν τριπλὸ προορισμό τους : νὰ ἐξορκίζουν τὶς φυσικὲς δυνάμεις, νὰ μᾶς συμφιλιώνουν μὲ τὴ σκληρότητα τῆς μοίρας, ὅπως ἐκδηλώνεται αὐτὴ ἰδιαίτερα στὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου καὶ νὰ μᾶς ἀποζημιώνουν γιὰ τὶς θλίψεις καὶ γιὰ τὶς ἀποχὲς ποὺ ἐπιβάλλει στὸν ἄνθρωπο ἡ ἀπὸ κοινοῦ συμβίωση τῶν πολιτισμένων.

Ἀλλὰ σιγὰ-σιγὰ συμβαίνει μιὰ διαφοροποίηση στὶς τρεῖς αὐτὲς ὑπηρεσίες τῶν θεῶν. Στὸ τέλος διαπιστώνουμε ὅτι τὰ φυσικὰ φαινόμενα κυλοῦν μόνα τους σύμφωνα μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα· ἀναμφίβολα οἱ θεοὶ εἶναι οἱ κυρίαρχοι τῆς φύσης, αὐτοὶ τὴν ἔκαναν τέτοια ποὺ εἶναι, ἀλλὰ τώρα μποροῦν νὰ τὴν ἀφήσουν στὴν τύχη της. Πολὺ σπάνια ἐπεμβαίνουν οἱ θεοὶ κατὰ

τὴ διάρκεια τῆς πορείας τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὅταν κάνουν κανένα θαῦμα καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζουν καὶ νὰ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι δὲν ἔχασαν τίποτε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παντοδυναμία τους. Ὅσο γιὰ τὶς ἐναλλαγὲς τῆς τύχης, ἕνα ἀόριστο ἀλλὰ δυσάρεστο συναίσθημα μᾶς προειδοποιεῖ ὅτι ποτὲ δὲ θὰ λείψουν καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἄοπλο καὶ ἀνυπεράσπιστο. Κι᾽ ἐδῶ εἶναι ποὺ χρειάζονται οἱ θεοί : ἂν αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ καθορίζουν τὴ μοῖρα, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι εἶναι ἀνεξιχνίαστες οἱ βουλές τους. Ὁ περισσότερο προικισμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος (ὁ ἑλληνικὸς) ὑποψιαζόταν κάπως ἀόριστα ὅτι αἱ ***Μοῖραι*** εἶναι ἀνώτερες ἀπ᾽ τοὺς θεοὺς κι᾽ ὅτι κι᾽ οἱ θεοὶ ἀκόμα εἶναι ὑποταγμένοι στὴν εἱμαρμένη. Κι᾽ ὅσο περισσότερο γίνεται αὐτόνομη ἡ φύση, ὅσο περισσότερο ἀποσύρονται ἀπ᾽ αὐτὴν οἱ θεοί, τόσο περισσότερο ὅλες οἱ προσδοκίες συγκεντρώνονται στὸν τρίτο προορισμό τους, τόσο περισσότερο ἡ ἠθικότητα γίνεται ἡ κατ᾽ ἐξοχὴν δικαιοδοσία τους. Τότε καταντᾶ μοναδικὸς προορισμὸς τῶν θεῶν νὰ θεραπεύουν τὶς ἐλλείψεις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὶς ζημίες ποὺ προξενεῖ, νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς θλίψεις ποὺ προκαλοῦν οἱ ἄνθρωποι ὁ ἕνας στὸν ἄλλο ἐξ αἰτίας τῆς συμβίωσής τους, ν᾽ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν προσταγῶν τοῦ πολιτισμοῦ, στὶς ὁποῖες τόσο ἀπρόθυμα πειθαρχοῦν οἱ ἄνθρωποι. Οἱ προσταγὲς τοῦ πολιτισμοῦ, παίρνοντας μιὰ θεϊκὴ προέλευση, ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σὰν ἀπόλυτες ἀξίες καὶ κατατάσσονται στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὴν ἁρμονία τῆς φύσης καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σύμπαντος.

Ἔτσι συγκροτεῖται ἕνας θησαυρὸς ἰδεῶν, γεννημένος ἀπ᾽ τὴν ἀνάγκη νὰ γίνει ὑποφερτὴ ἡ ἀνθρώπινη ἀμηχανία καὶ φτιασμένος ἀπ᾽ τὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρουν οἱ ἀναμνήσεις τῆς ἀμηχανίας, στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ ἄνθρωπος ἀπ᾽ τὰ παιδικά του χρόνια καὶ ἀπ᾽ τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Εὔκολα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι χάρη στ᾽ ἀποκτήματα αὐτά, ὁ ἄνθρωπος αἰ-

σθάνεται τὸν ἑαυτό του προστατευμένο ἀπὸ δυὸ μεριές: ἀφ' ἑνὸς ἀπέναντι τῶν κινδύνων τῆς φύσης καὶ τῆς μοίρας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπέναντι τῶν ζημιῶν ποὺ προξενεῖ ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία.

Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν στὸ ὅτι ἡ ζωὴ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο ἐξυπηρετεῖ ἕνα ἀνώτερο προορισμό, τοῦ ὁποίου βέβαια εἶναι δύσκολο νὰ συλληφθεῖ ὁ χαρακτήρας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὁποίου ἐπιτυγχάνεται σίγουρα μιὰ τελειοποίηση τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ πνευματικὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ζωὴ ποὺ τόσο δύσκολα χωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τόσο παρὰ τὴ θέλησή του, θ' ἀποτελέσει ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἀνύψωσης. Ὅ, τι συμβαίνει σ' αὐτὸν τὸν κόσμο πρέπει νὰ θεωρεῖται σὰν ἐκτέλεση προδιαγεγραμμένου σχεδίου ἑνὸς ἀνώτερου ἀπ' τὸ δικό μας Νοῦ, ποὺ ἔστω καὶ ἀπὸ ἄλλους δρόμους καὶ μέσα ἀπὸ δυσκολοπαρακολούθητους ἑλιγμοὺς κατευθύνει τὰ πάντα στὸ καλύτερο, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὸ συμφέρο μας. Πάνω ἀπ' τὸν καθένα μας ἀγρυπνεῖ μιὰ ἀγαθοποιὸς Πρόνοια, ποὺ μόνο φαινομενικὰ εἶναι αὐστηρή, μιὰ Πρόνοια ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ μεταβαλλόμεθα σὲ παίγνιο τῶν συντριπτικῶν καὶ ἀνηλεῶν φυσικῶν δυνάμεων. Ὁ θάνατος δὲν εἶναι ἐκμηδένιση, δὲν εἶναι ἐπιστροφὴ στὸ ἄψυχο, στὸ ἀνόργανο, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς νέου εἴδους ὕπαρξης, σταθμὸς μετάβασης πρὸς μιὰ ἀνώτερη ἐξέλιξη. Καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ζητήματος, φαίνεται ὅτι οἱ ἴδιοι φυσικοὶ νόμοι, πάνω στοὺς ὁποίους στηρίζονται οἱ πολιτισμοί μας, κυβερνοῦν ἐπίσης καὶ τὸ σύμπαν, ἀλλὰ ἐκεῖ ἐπαγρυπνεῖ γιὰ τὴν ἀκριβέστερη καὶ τὴ λογικώτερη τήρησή τους ἕνα ἀνώτερο δικαστήριο. Τὸ ἀγαθὸ βρίσκει πάντα στὸ τέλος τὴν ἀνταμοιβή του καὶ τὸ κακὸ τὴν τιμωρία του, ἂν ὄχι σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ ζωή, τοὐλάχιστο στὴ μέλλουσα ποὺ ἀρχίζει μετὰ τὸ θάνατο. Ἔτσι σβύνουν ὅλοι οἱ φόβοι, οἱ θλίψεις, οἱ σκληρότητες τῆς ζωῆς· ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἐπίγειας τῆς ζωῆς μας, ὅπως τὸ ἀόρατο μέρος τοῦ φαντάσματος συνδέεται μὲ τὸ ὁ-

ρατό, θὰ μᾶς χαρίσει ὅλην ἐκείνη τὴν τελειότητα καὶ τὴν ἰδανικότητα, ποὺ δὲν κατορθώσαμε νὰ χαροῦμε ἐδῶ κάτω. Καὶ ἡ ἀνώτερη σοφία ποὺ προΐσταται αὐτῶν τῶν πεπρωμένων, ἡ ἄπειρη ἀγαθότητα ποὺ ἐκδηλώνεται σ᾿ αὐτά, ἡ δικαιοσύνη ποὺ πραγματοποιεῖται μ᾿ αὐτά, ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θείων ὄντων, ποὺ δημιούργησαν κ᾿ ἐμᾶς καὶ τὸ σύμπαν, ἢ καλύτερα τοῦ ἑνὸς θείου Ὄντος, στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ὁ πολιτισμός μας ἔχει ἑνοποιήσει ὅλους τοὺς θεοὺς τῶν πρωτογόνων. Ὁ λαὸς ποὺ πρῶτος πραγματοποίησε μιὰ τέτοια ἑνοποίηση τῶν θείων ἰδιοτήτων (ὁ ἑβραϊκός), ὑπερηφανεύθηκε ἀρκετὰ γι᾿ αὐτή του τὴν πρόοδο. Ξεσκέπασε τὸν πατρικὸ πυρῆνα, ποὺ ἦταν κρυμμένος, ἀλλὰ ὑπῆρχε σ᾿ ὅλες τὶς θεῖες μορφές· αὐτὸ στὸ βάθος ἦταν μιὰ ἐπιστροφὴ στὶς ἱστορικὲς ἀρχὲς τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ. Τώρα ποὺ ὁ θεὸς ἔγινε ἕνας, οἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτὸν μποροῦσαν ν᾿ ἀνακτήσουν τὴν οἰκειότητα καὶ τὴ στενότητα τῶν σχέσεων γυιοῦ πρὸς πατέρα. Ἐκεῖνος ποὺ εἶχε κάνει τόσα γιὰ τὸν πατέρα, ἤθελε νὰ πάρει καὶ τὴν ἀνάλογη ἀνταμοιβή, νὰ γίνει τὸ χαϊδεμένο παιδὶ τοῦ πατέρα, ὁ «περιούσιος» λαός του. Πολὺ ἀργότερα, ἡ εὐσεβὴς Ἀμερικὴ ἔμελλε νὰ διατυπώσει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι εἶναι «Cod's own country» καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ δικαιολογήθηκε, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος λατρεύει τὴ θεότητα.

Οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες ποὺ συγκεφαλαιώσαμε παραπάνω, ὑπέστησαν φυσικὰ μιὰ μακρὰ ἐξέλιξη καὶ υἱοθετήθηκαν στὶς διάφορες φάσεις τους ἀπὸ τοὺς διάφορους πολιτισμούς. Διάλεξα ἐδῶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξελικτικὲς αὐτὲς φάσεις, ἐκείνη ποὺ ἀντιστοιχεῖ κατὰ προσέγγιση στὴν τελικὴ φάση ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ σημερινὸς χριστιανικὸς πολιτισμὸς τῶν λευκῶν φυλῶν τῆς Δύσης. Εἶναι εὔκολο ν᾿ ἀντιληφθεῖ κανεὶς ὅτι τὰ κομμάτια τοῦ συνόλου αὐτοῦ δὲ συμφωνοῦν ὅλα ἐξ ἴσου καλὰ ὅτι δὲν ἔχει δοθεῖ ἀπάντηση στὰ πιὸ καταθλιπτικὰ προβλήματα κι᾿

ὅτι οἱ ἀντιφάσεις ποὺ ἡ καθημερινὴ πεῖρα ἀνακαλύπτει, πολὺ δύσκολα μποροῦν νὰ παραμερισθοῦν. Ἀλλὰ τέτοιες ποὺ εἶναι οἱ ἰδέες αὐτὲς--οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες μὲ τὴν πλατειὰ σημασία τῆς λέξης—θεωροῦνται σὰν ἡ πολυτιμότερη κληρονομία τοῦ πολιτισμοῦ, σὰν ἡ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅσες ἔχει νὰ προσφέρει αὐτὸς στοὺς μετόχους του, ἀξία ποὺ ἐκτιμαται περισσότερο ἀπὸ κάθε τέχνη γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῶν θησαυρῶν ἀπὸ τὴ γῆ, γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν ἀνθρώπων ἢ γιὰ τὴν κατανίκηση τῶν ἀσθενειῶν τους κλπ. Οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν τὴ ζωὴ ἂν δὲν ἀπέδιδαν στὶς ἰδέες αὐτὲς τὴν ἀξία ποὺ νομίζουν ὅτι κατέχουν. Καὶ τώρα τίθεται τὸ ζήτημα : τί εἶναι οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ μεγάλη ἐκτίμηση ποὺ τοὺς τρέφουν ; Κι᾿ ἀκόμα θὰ διακινδυνεύσουμε νὰ ρωτήσουμε : ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀξία τους ;

IV

Μιὰ ἔρευνα ὅταν διεξάγεται μὲ τὸν τύπο συνεχοῦς μονολόγου, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κινδύνους. Ὁ καθεὶς πολὺ εὔκολα ὑποκύπτει στὸν πειρασμὸ ν᾿ ἀπομακρύνει τὶς σκέψεις ποὺ θὰ τὸν διέκοπταν παίρνοντας γι᾿ἀντάλλαγμα ἕνα συναίσθημα ἀβεβαιότητος ποὺ ζητᾶ νὰ τὸ καταπνίξει κάτω ἀπὸ μιὰ βεβιασμένη βεβαιότητα. Γιὰ ν᾿ ἀποφύγω αὐτοὺς τοὺς κινδύνους θὰ φαντασθῶ ὅτι ἔχω ἕναν ἀντίπαλο· ὁ ἀντίπαλός μου αὐτὸς θὰ παρακολουθεῖ τοὺς συλλογισμούς μου μ᾿ ἕνα πνεῦμα δυσπιστίας καὶ θὰ τὸν ἀφήνω κάπου-κάπου νὰ διατυπώνει καὶ τὶς ἀντιρρήσεις του. Θαρρῶ πὼς τὸν ἀκούω νὰ λέει :

«Χρησιμοποιήσατε ἐπανειλημμένα αὐτὰ τὰ λόγια : οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες εἶναι δημιούργημα τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ πολιτισμὸς τὶς θέτει στὴ διάθεση τῶν μετόχων του·

αὐτὰ τὰ λόγια ὅμως μοῦ φαίνονται κάπως παράξενα. Δὲν ξαίρω γιατί, ἀλλὰ αὐτὸ δὲ μοῦ φαίνεται τόσο αὐτονόητο ὅσο ἂν λέγατε ὅτι ὁ πολιτισμὸς ὀργάνωσε λ. χ. τὴ διανομὴ τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας ἢ τὰ δικαιώματα πάνω στὴ γυναῖκα καὶ τὸ παιδί».

—Πιστεύω, ἐν τούτοις, ὅτι ἔχει κανεὶς δικαίωμα νὰ ἐκφράζεται ἔτσι. Προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες ἐξεπήγασαν ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη ἀπ' τὴν ὁποία καὶ ὅλες οἱ ἄλλες κατακτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ προφυλαχθεῖ ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ τῆς φύσης. Σ' αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ ἕνα δεύτερο κίνητρο: ὁ κυριαρχικὸς πόθος γιὰ τὴ διόρθωση τῶν ἀτελειῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ὀδυνηρὰ αἰσθητές. Ἄλλως τε εἶναι ἐντελῶς σωστὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ πολιτισμὸς ***δίνει*** στὸ ἄτομο τὶς ἰδέες αὐτές, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος τὶς βρίσκει ἕτοιμες, γιατὶ τοῦ παρουσιάζονται ὁλοκληρωμένες καὶ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τὶς ἀνακαλύψει μόνος του. Εἶναι ἡ κληρονομία σειρᾶς γενεῶν καὶ τὶς κληρονομεῖ, τὶς παίρνει ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸν πίνακα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, τὴ γεωμετρία κλπ. Ὑπάρχει, βέβαια, καὶ κάποια διαφορά, ἀλλ' αὐτὴ ἔγκειται ἀλλοῦ καὶ δὲ μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὴν ἐξονυχίσουμε. Τὸ συναίσθημα τοῦ παράξενου, τὸ ὁποῖο ὑπαινίσσεσθε, ὀφείλεται ἴσως ἐν μέρει στὸ ὅτι συνηθίζουν νὰ μᾶς προσφέρουν τὴν κληρονομία αὐτὴ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, σὰ νὰ εἶναι καμμιὰ θεία ἀποκάλυψη. Ἀλλὰ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἀποτελεῖ ἤδη μέρος τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος καὶ συντείνει στὸ νὰ μὴ λογαριάζουμε τὴν πασίγνωστη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν αὐτῶν καὶ τῶν παραλλαγῶν τους μέσα στὶς διάφορες ἐποχὲς καὶ τοὺς διάφορους πολιτισμούς.

—«Ἕνα ἄλλο σημεῖο μοῦ φαίνεται πιὸ ἐνδιαφέρον. Κατὰ τὴ γνώμη σας ἡ ***ἐξανθρώπιση*** τῆς φύσης πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος νὰ θέσει τέρμα στὴν ἀμηχανία του καὶ τὴν ἀδυναμία του ἀπέναντι τῶν ἐπίφοβων δυνάμεων τῆς φύσης· ἔτσι μπορεῖ

νὰ συνάψει σχέσεις μαζύ τους καὶ στὸ τέλος νὰ τὶς ἐπηρεάσει ὅπως τοὺς συμφέρει. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ὤθηση σὰ νὰ μοῦ φαίνεται περιττή. Γιατὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ διαλέξει· δὲν ἔχει ἄλλον τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Τοῦ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση δοσμένο, ἔμφυτο θὰ ἔλεγα, νὰ προβάλλει τὴν ὑπόστασή του στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, νὰ νομίζει ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ παρατηρεῖ ὀφείλονται σὲ ὄντα ὅμοια κατὰ βάθος μὲ τὸν ἑαυτό του. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδική του μέθοδος ἀντίληψης. Κι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου αὐτονόητο, ἀλλὰ μᾶλλον συμβαίνει ἐδῶ μιὰ ἀξιοπρόσεχτη σύμπτωση ὅταν βλέπει κανεὶς τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιτυγχάνει τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες ἀνάγκες, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο δράσης στὴ φυσική του διάθεση».

—Δὲν τὸ βρίσκω τόσο ἐκπληκτικό. Πιστεύετε ὅτι ἡ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει πρακτικὰ κίνητρα καὶ ὅτι εἶναι ἡ ἔκφραση μόνο μιᾶς ἀνιδιοτελοῦς περιέργειας; Αὐτὸ δύσκολα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ παραδεχθεῖ. Θὰ πίστευα μᾶλλον ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅταν προσωποποιεῖ τὶς φυσικὲς δυνάμεις ἀκολουθεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἕνα παιδικὸ πρότυπο. Ἔμαθε ἀπὸ πρόσωπα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο περιβάλλον του, ὅτι γιὰ νὰ τὰ ἐπηρεάσει ἔπρεπε νὰ συνάψει μαζί τους σχέσεις· γι' αὐτὸ ἀργότερα φέρεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό, μὲ κάθε τι ποὺ συναντᾶ στὸ δρόμο του. Δὲν ἀντιλέγω ἔτσι στὴν καθαρὰ περιγραφικὴ παρατήρησή σας ὅτι: εἶναι πράγματι φυσικὸ στὸν ἄνθρωπο νὰ προσωποποιεῖ κάθε τι ποὺ θέλει νὰ κατακτήσει, γιὰ νὰ κυριαρχήσει κατόπιν ἀπάνω του—ἡ ψυχικὴ κυριαρχία προετοιμάζει τὴ φυσικὴ κυριαρχία—ἀλλὰ προσθέτω καὶ τὰ κίνητρα καὶ τὰ γενεσιουργὰ αἴτια αὐτῆς τῆς εἰδικῆς ἀνθρώπινης νοοτροπίας.

—«Ὑπάρχει καὶ ἕνα ἄλλο σημεῖο. Πραγματευθήκατε καὶ ἄλλοτε τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης τῶν θρησκειῶν στὸ βιβλίο σας «Τοτὲμ καὶ ταμποῦ». Ἀλλὰ ἐκεῖ τὰ πράγματα ἐξετάζονται μὲ ἄλλο φακό. Ὅλα ἀνάγονται στὴ σχέση γυιοῦ-πατέρα. Ὁ θεὸς εἶναι ἕνας ἀνυψωμένος πα-

τέρας· ἡ νοσταλγία τοῦ πατέρα εἶναι ἡ ρίζα τῆς θρησκευτικῆς ἀνάγκης. Ὕστερα ὅμως φαίνεται ἀνακαλύψατε καὶ τὸν παράγοντα τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας καὶ ἀμηχανίας, στὸν ὁποῖο ἀποδόσατε τὸ σημαντικώτερο ρόλο γιὰ τὴ γέννηση τῶν θρησκειῶν καὶ τώρα μεταθέτετε στὴν ἀμηχανία ὅ,τι πρωτύτερα ἦταν πατρικὸ σύμπλεγμα. Μοῦ ἐπιτρέπετε νὰ σᾶς ζητήσω νὰ μὲ διαφωτίσετε πάνω σ' αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση τῆς σκέψης σας ;».

—Πολὺ εὐχαρίστως· περίμενα, ἄλλως τε, αὐτὴν τὴν πρόκληση. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ἀληθινὰ ὅτι μεταμορφώθηκε ἡ σκέψη μου ; Στὸ «Τοτὲμ καὶ ταμποῦ», δὲν ἐσκόπευα νὰ ἐξηγήσω τὴ γέννηση τῶν θρησκειῶν, ἀλλὰ μόνο τοῦ τοτεμισμοῦ. Μπορεῖτε σεῖς νὰ μοῦ ἐξηγήσετε κατὰ ἕναν οἱοιδήποτε τρόπο γιατί ἡ μορφή, κάτω ἀπ'τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε στοὺς ἀνθρώπους ἡ προστάτις θεότητα, ἦταν ἡ μορφὴ τοῦ ζώου, γιατί ἀπαγορευόταν τὸ σκότωμα καὶ τὸ φάγωμα τοῦ ζώου αὐτοῦ καὶ μόνο μιὰ φορὰ τὸ χρόνο—σ' ἐπίσημη γιορτὴ—τὸ σκότωναν καὶ τὸ ἔτρωγαν ὅλοι μαζί ; Ἀκριβῶς αὐτὸ συνέβηκε μὲ τὸν τοτεμισμό. Καὶ αὐτὸ δὲ θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε πουθενὰ ἀλλοῦ παρὰ στὴ συζήτηση ἂν πάει νὰ ὀνομάζουμε τὸν τοτεμισμὸ θρησκεία. Ὁ τοτεμισμὸς ἔχει στενότατες σχέσεις μὲ τὶς κατοπινὲς θρησκεῖες, ὅπου ἐμφανίζονται οἱ θεοί, ἀφοῦ τὰ τοτὲμ ζῶα ἔγιναν τὰ ἱερὰ ζῶα τῶν θεῶν. Οἱ πρῶτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ σημαντικώτεροι ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπέβαλε ἡ ἠθικὴ—ἡ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου καὶ τῆς αἱμομιξίας—γεννήθηκαν μέσα στὸν τοτεμισμό. Εἴτε παραδέχεσθε, εἴτε ὄχι τὰ συμπεράσματα τοῦ «Τοτὲμ καὶ ταμποῦ», ἐλπίζω νὰ συμφωνήσετε μαζί μου πὼς στὸ βιβλίο αὐτὸ μαζεύτηκαν σ' ἕνα σύνολο ἀρκετὰ ἁρμονικὸ ἕνα πλῆθος ἀπὸ μεμονωμένα καὶ πάρα πολὺ περίεργα γεγονότα.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔζησεν ἐπ' ἄπειρον ὁ ζωόμορφος θεὸς κι' ἀντικαταστάθηκε ἀπ' τὸν ἀνθρωπόμορφο, τὸ πρόβλημα αὐτὸ μόλις ἐθίχθηκε στὸ «Τοτὲμ καὶ Ταμποῦ», ἄλλα δὲ προβλήματα ἀναφε-

ρόμενα στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκειῶν οὔτε κὰν μνημονεύθηκαν. Ἀλλὰ πιστεύετε ὅτι ἕνας τέτοιος περιορισμὸς ἰσοδυναμεῖ μὲ ἄρνηση ; Ἡ ἐργασία μου ἀποτελεῖ ἕνα καλὸ παράδειγμα τῆς ἀπομόνωσης, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ κρατηθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς ψυχαναλυτικῆς παρατήρησης γιὰ τὴ λύση τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος. Ὅταν ἐπιχειρῶ τώρα νὰ προσθέσω στ' ἀνωτέρω καὶ κάτι ἄλλο λιγώτερο βαθειὰ κρυμένο, δὲν πρέπει νὰ μὲ κατηγορεῖτε οὔτε ὅτι σήμερα ἀντιφάσκω πρὸς τὸν ἑαυτό μου, οὔτε ὅτι ἄλλοτε ἤμουν μονόπλευρος. Σκοπός μου εἶναι νὰ δείξω τὸ δρόμο ποὺ συνδέει ἐκεῖνο ποὺ εἶπα τότε μ' αὐτὸ ποὺ προτείνω σήμερα,τὴν κρυμμένη ὤθηση μὲ τὴ φανερή, τὸ πατρικὸ σύμπλεγμα μὲ τὴν ἀμηχανία τῶν ἀνθρώπων καὶ μὲ τὴν ἀνάγκη τους γιὰ ἐπικουρία.

Ὁ δρόμος αὐτὸς δὲν εἶναι δύσκολο νὰ δειχθεῖ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ συνδέουν τὴν παιδικὴ ἀμηχανία μὲ τὴν ἀμηχανία τῆς ἐνηλικίωσης, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς πρώτης, κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε, ὅπως θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ περιμένει, ἡ ψυχαναλυτικὴ ὤθηση τοῦ σχηματισμοῦ τῶν θρησκειῶν ἀποκαλύπτεται ὅτι εἶναι ἡ παιδικὴ συνεισφορὰ στὴ φανερή της ὤθηση. Ἂς ἀναλογισθοῦμε τὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ. Θυμόσαστε τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀντικειμένου κατὰ τὸν τύπο τῆς «ἀναζήτησης στηρίγματος», γιὰ τὸ ὁποῖο μιλᾶ ἡ ἀνάλυση ; Ἡ libido ἀκολουθεῖ τὸ δρόμο τῶν ναρκισσικῶν ἀναγκῶν καὶ συνδέεται μὲ τ' ἀντικείμενα ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἱκανοποίησή τους. Ἔτσι ἡ μητέρα ποὺ ἱκανοποιεῖ τὴν πεῖνα, γίνεται τὸ πρῶτο ἀντικείμενο ἔρωτος, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ πρώτη προστάτις μπρὸς σ' ὅλους τοὺς ἀκαθόριστους κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν τὸ παιδὶ μέσα στὸν κόσμο γίνεται, μπορεῖ νὰ πεῖ κανείς. ἡ πρώτη προστάτις κατὰ τῆς ἀγωνίας.

Ἀλλὰ ἡ μητέρα ἀντικαθίσταται γρήγορα σ' αὐτὸ τὸ ρόλο ἀπὸ τὸν πατέρα, ποὺ εἶναι ἰσχυρότερος, καὶ ὁ ρόλος αὐτὸς μένει κατακυρωμένος στὸν πατέρα καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἐν τούτοις ἡ σχέση μὲ

τὸν πατέρα παρουσιάζει μιὰ ξεχωριστὴ διοτυπία. Ὁ πατέρας ἀποτελοῦσε ὁ ἴδιος ἕναν κίνδυνο, ἴσως ἐξ αἰτίας τῆς πρωτόγονης σχέσης του μὲ τὴ μητέρα. Ἐπίσης ἐμπνέει φόβο, ἀλλὰ καὶ νοσταλγία καὶ θαυμασμό. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτὴ ἐπιθέτει βαθειὰ τὴ σφραγίδα της πάνω σ' ὅλες τὶς θρησκεῖες, ὅπως ἀπέδειξα στὸ «Τοτὲμ καὶ ταμποῦ». Κι' ὅταν τὸ παιδὶ μεγαλώνοντας, βλέπει ὅτι εἶναι προορισμένο νὰ μείνει γιὰ πάντα παιδί, ὅτι δὲ θὰ μπορέσει ποτὲ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν ἀνάγκη προστασίας ἀπέναντι τῶν κυριάρχων καὶ ἀγνώστων δυνάμεων, τότε τοὺς δίνει τὴν πατρικὴ φυσιογνωμία, δημιουργεῖ τοὺς θεούς, τοὺς ὁποίους φοβᾶται, τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ ἐξευμενίσει καὶ στοὺς ὁποίους ἀναθέτει τὸ καθῆκον νὰ τὸν προστατεύουν. Ἔτσι ἡ νοσταλγία τοῦ πατέρα του, ποὺ ἔχει τὸ παιδί, συμπίπτει μὲ τὴν ἀνάγκη προστασίας ποὺ αἰσθάνεται λόγω τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας του· ἡ ἀμυντικὴ ἀντίδραση τοῦ παιδιοῦ ἐναντίον τοῦ συναισθήματος ἀμηχανίας, δανείζει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά του στὴν ἀντίδραση τοῦ συναισθήματος ἀμηχανίας ποὺ νοιώθει κι' ὁ ἐνήλικος μὲ τὴ σειρά του καὶ ποὺ γεννᾶ τὴ θρησκεία. Ἀλλὰ σκοπός μας δὲν εἶναι νὰ ἐξετάσουμε βαθύτερα τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ· ἐδῶ καταπιανόμαστε μόνο μὲ τὸ θησαυρὸ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ὅπως αὐτὸς μεταβιβάζεται ἀπ' τὸν πολιτισμὸ στὸ ἄτομό.

V

Ἂς συνεχίσουμε τώρα τὴν ἔρευνά μας: ποιά εἶναι ἡ ψυχολογικὴ σημασία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ποῦ πρέπει νὰ τὶς κατατάξουμε; Δὲν εἶναι καὶ τόσο εὔκολο ν' ἀπαντήσουμε ἀμέσως σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ὁ προτιμότερος ἀπ' ὅλους τοὺς ὁρισμοὺς νομίζω ὅτι εἶναι ὁ ἑξῆς: οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες εἶναι δόγματα, ἰσχυρισμοὶ ποὺ ἀφοροῦν τὰ γεγονότα καὶ τὶς σχέσεις τῆς ἐξωτερι-

κῆς (ἢ ἐσωτερικῆς) πραγματικότητος, καὶ τὰ δόγματα αὐτὰ μᾶς διδάσκουν πράγματα, ποὺ δὲν τὰ ἀνακαλύψαμε οἱ ἴδιοι καὶ ποὺ ἀπαιτοῦν ἐκ μέρους μας πίστη. Ἐπειδὴ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἐκεῖνο ποὺ μέσα στὴ ζωὴ μᾶς φαίνεται τὸ σημαντικώτερο καὶ τὸ ἀξιολογώτερο, τὰ δόγματα αὐτὰ ἐκτιμοῦνται πάρα πολύ. Ἐκεῖνος ποὺ τ' ἀγνοεῖ εἶναι πολὺ ἀμαθής, ἐκεῖνος ποὺ τὰ ἔχει ἐνσωματώσει στὶς γνώσεις του, μπορεῖ νὰ θεωρεῖται σὰν κάτοχος μεγάλης σοφίας.

Ἐννοεῖται ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ «δόγματα» ἀναφερόμενα στὰ πιὸ διάφορα πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Κάθε ὥρα ποὺ περνοῦμε πάνω στὰ θρανία τοῦ σχολείου εἶναι γεμάτη ἀπὸ τέτοια δόγματα. Ἂς πάρουμε παράδειγμα τὴ γεωγραφία. Ἀκοῦμε νὰ λένε στὸ σχολεῖο: ἡ Κωνσταντία βρίσκεται στὶς ὄχθες τῆς Μπόντενζεε (λίμνης τῆς Κωνσταντίας). Ἕνα φοιτητικὸ τραγοῦδι προσθέτει: κι' ὅποιος δὲν τὸ πιστεύει ἂς πάει νὰ τὴ δεῖ. Ἔτσι εἶναι, γιατὶ πῆγα κι' ἐγὼ καὶ μπορῶ νὰ τὸ βεβαιώσω: ἡ ὡραία αὐτὴ πόλη βρίσκεται στὴν ὄχθη μιᾶς μεγάλης ἔκτασης νεροῦ, ποὺ ὅλοι οἱ κάτοικοι τῶν περιχώρων τὴν ὀνομάζουν Μπόντενζεε. Σήμερα ἔχω πεισθεῖ ὁλότελα γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ γεωγραφικοῦ αὐτοῦ ἰσχυρισμοῦ. Ἀλλὰ ἐξ ἀφορμῆς αὐτοῦ θυμοῦμαι τώρα ἕνα ἄλλο περιστατικὸ πολὺ περίεργο.

Ἄνδρας πιὰ ὥριμος, βρέθηκα κάποτε στὴν Ἀθήνα γιὰ πρώτη φορά, πάνω στὸ λόφο τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῶν ναῶν καὶ κύτταζα στὸ βάθος τὴ θάλασσα. Ἡ χαρά μου ἦταν ἀνάμικτη μὲ ἕνα συναίσθημα ἔκπληξης ποὺ μὲ ἔκανε νὰ σκεφθῶ: «Ὥστε ἔτσι λοιπόν, τὰ πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ὅπως μᾶς τὰ διδάσκουν στὸ σχολεῖο! Θὰ πρέπει νὰ ἤτανε τότε πολὺ ἄβαθη καὶ πολὺ μικρὴ ἡ πίστη μου πρὸς ὅ,τι ἄκουγα γιὰ νὰ ἐκπλήσσομαι τώρα σὲ τέτοιο βαθμό!». Ἀλλὰ δὲ θέλω νὰ δώσω πολὺ σημασία σ' αὐτὸ τὸ περιστατικό· ἡ ἔκπληξή μου θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ μὲ ἄλλο τρόπο, ποὺ δὲ μοῦ εἶναι τώρα πρόχειρος, ἀλλὰ ποὺ θὰ ἔχει

ὁπωσδήποτε ὑποκειμενικὸ χαρακτῆρα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα τοῦ τοπίου.

Ὅλα τὰ «δόγματα» τοῦ εἴδους αὐτοῦ διεκδικοῦν τὴν πίστη πρὸς ὅ,τι βεβαιώνουν, ἀλλὰ δὲ μένουν χωρὶς νὰ κατοχυρώσουν τὴν ἀπαίτησή τους αὐτή. Εἶναι, λένε, τὸ ἀποτέλεσμα, ἡ πεμπτουσία μακρῶν πνευματικῶν ἐξεργασιῶν, στηριζόμενα στὴν παρατήρηση καὶ στὴ λογικὴ φυσικά· δείχνουν τὸ δρόμο σ' ἐκεῖνον ποὺ ἀντὶ νὰ δέχεται τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ἕτοιμο, ἔχει τὴ διάθεση νὰ ξανακάνει ὁ ἴδιος αὐτὲς τὶς ἐξεργασίες. Καὶ πάντοτε ἀναφέρεται ἡ πηγὴ τῶν γνώσεων ποὺ προσφέρουν τὰ δόγματα αὐτά, ὅταν δὲν εἶναι προφανής, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς γεωγραφικοὺς ἰσχυρισμούς. Λόγου χάρη : ἡ γῆ ἔχει τὸ σχῆμα σφαίρας· ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ φέρνουν : τὸ πείραμα τοῦ ἐκκρεμοῦς τοῦ Foucault, τὰ φαινόμενα τοῦ ὁρίζοντα καὶ τὸν περίπλουν τῆς γῆς. Κι' ἐπειδὴ εἶναι κάπως δύσκολο νὰ στείλουν ὅλα τὰ παιδιὰ τῶν σχολείων γιὰ νὰ κάνουν τὸ γύρο τοῦ κόσμου, περιορίζονται στὸ νὰ θεμελιώνουν τὴ σχολικὴ διδασκαλία πάνω στὴν πίστη, ἀλλὰ ξαίρουν ὅτι εἶναι ἀνοικτὸς ὁ δρόμος γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐξακρίβωση.

Ἂς προσπαθήσουμε τώρα νὰ ὑποβάλουμε στὴν ἴδια δοκιμασία (test) καὶ τὰ θρησκευτικὰ δόγματα. Ὅταν ρωτήσουμε : πάνω σὲ τί στηρίζεται ἡ ἀπαίτησή των γιὰ τὴν πίστη μας, παίρνουμε τρεῖς ἀπαντήσεις, ποὺ δὲν ταιριάζουν ὡστόσο ἀναμεταξύ των. Πρῶτα-πρῶτα ἀξίζουν τὴν πίστη μας γιατὶ καὶ οἱ πρόγονοί μας πίστευαν σ' αὐτά· ἔπειτα, ἔχουμε περὶ αὐτῶν ἀποδείξεις ποὺ χρολογοῦνται ἤδη ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρωτόγονα χρόνια καὶ ποὺ μεταβιβάστηκαν ὥς ἐμᾶς, καὶ τρίτον, δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κιμμιὰ περίπτωση νὰ συζητεῖ κανεὶς τὴν αὐθεντικότητά τους. Τὸ παράτολμο αὐτὸ ἔργο τιμωροῦνταν ἄλλοτε μὲ αὐστηρότατες ποινές, καὶ σήμερα ἡ κοινωνία δὲ βλέπει μὲ καλὸ μάτι ἐκεῖνον ποὺ σκοπεύει ν' ἀνακινήσει τὸ ζήτημα.

Τὸ τρίτο αὐτὸ ἐπιχείρημα λὲς καὶ εἶναι φτιαγμένο

ἐξεπίτηδες γιὰ νὰ κινεῖ τὴν ὑποψία μας. Μιὰ τέτοια ἀπαγόρευση ἕνα μόνο ἐλατήριο μπορεῖ νὰ ἔχει: ἡ κοινωνία ξέρει πολὺ καλὰ πόσο σαθρὰ θεμέλια ἔχουν οἱ θρησκευτικὲς δοξασίες της. Ἂν δὲ συνέβαινε αὐτό, θὰ ἐπέτρεπε πρόθυμα στὸν καθένα νὰ θέτει τὸ ζήτημα καὶ θὰ πρόσφερε μόνη της τὸ ἀπαραίτητο ὑλικὸ σ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἤθελε νὰ πεισθεῖ προσωπικά. Νά γιατὶ καταπιανόμαστε, μὲ κάπιο συναίσθημα δυσπιστίας ποὺ δύσκολα καταστέλλεται, μὲ τὴν ἐξέταση τῶν δυὸ ἄλλων ἐπιχειρημάτων. Πρέπει νὰ πιστεύουμε, γιατὶ κι οἱ πρόγονοί μας πίστευαν. Ἀλλὰ οἱ πρόγονοί μας αὐτοὶ ἦταν περισσότερο ἄσοφοι ἀπὸ μᾶς καὶ πίστευαν σὲ πράγματα ποὺ σήμερα εἶναι ἀδύνατο νὰ παραδεχτοῦμε. Δὲν ἀποκλείεται λοιπόν, καὶ οἱ θρησκευτικὲς δοξασίες ν' ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Ἐξ ἄλλου, καὶ οἱ ἀποδείξεις ποὺ μᾶς ἐκληροδότησαν, ἀναφέρονται μέσα σὲ γραφτὰ ποὺ δὲν παρέχουν καμμιὰ ἐγγύηση ἀκριβείας. Τὰ γραφτὰ αὐτὰ εἶναι γεμᾶτα ἀπὸ ἀντιφάσεις, διορθώσεις, συμπληρώσεις, παρεμβολὲς κλπ. Ἐκεῖ ποὺ μιλοῦν γιὰ αὐθεντικὲς βεβαιώσεις, ἐκεῖ ἀκριβῶς δὲν ἀξίζουν καμμιὰ πίστη, Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπικαλοῦνται σὰν πηγὴ τοῦ κειμένου των ἢ τουλάχιστον τῆς οὐσίας του, μιὰ θεία ἀποκάλυψη, δὲν ἔχει μαμμιὰ βαρύτητα, γιατὶ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἴδιας ἀκριβῶς διδασκαλίας, τῆς ὁποίας πρόκειται ν' ἀποδειχθεῖ ἡ αὐθεντικότητα, καί, ὅπως εἶναι γνωστό, καμμιὰ πρόταση δὲ μπορεῖ νὰ χρησιμεύει γιὰ ἀπόδειξη τοῦ ἑαυτοῦ της.

Ἔτσι καταλήγουμε στὸ ἑξῆς συμπέρασμα: ἀπὸ ὅλη τὴν πολιτιστικὴ κληρονομία μας, ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει γιὰ μᾶς τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρο, ἐκεῖνο ποὺ προορίζεται νὰ μᾶς ἐξηγήσει τὰ αἰνίγματα τοῦ σύμπαντος καὶ νὰ μᾶς συμφιλιώσει μὲ τὰ δεινὰ τῆς ζωῆς, ἐκεῖνο εἶναι ποὺ στηρίζεται στὶς πιὸ σαθρὲς ἀποδείξεις. Δὲ θ' ἀποφασίζαμε νὰ παραδεχθοῦμε οὔτε τὸ πιὸ ἀσήμαντο γεγονός, ὅπως λ. χ. ὅτι οἱ φάλαινες εἶναι ζω-

οτόκα θηλαστικὰ καὶ δὲ γεννοῦν αὐγά, ἂν τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἦταν ἀποδειγμένο.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν ἕνα περιεργότατο ψυχολογικὸ πρόβλημα. Κανεὶς δὲν πρέπει νὰ νομίσει ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μου ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἀναπόδεικτο τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν, περιέχουν τίποτε τὸ καινούργιο. Τὸ ἀναπόδεικτο αὐτὸ ἀναγνωρίστηκε ἀνέκαθεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐκείνους τοὺς προγόνους μας ποὺ μᾶς κληροδότησαν αὐτὴ τὴν κληρονομία. Ἀναμφίβολα, σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ἀναπτύχθηκαν οἱ ἴδιες ἀμφιβολίες ποὺ ἀναπτύσσονται καὶ σ' ἐμᾶς, ἀλλὰ δὲν τολμοῦσαν νὰ τὶς ἐκφράσουν γιατὶ ὑφίστοντο μιὰν ἰσχυρότατη ἠθικὴ πίεση ἀπὸ τὸ περιβάλλον τους. Κι' ἀπὸ τότε ἄπειροι ἄνθρωποι βασανίστηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀμφιβολίες, ἀμφιβολίες ποὺ θέλησαν νὰ τὶς πνίξουν, γιατὶ ἐσκέπτοντο τὸ καθῆκον ποὺ εἶχαν νὰ πιστεύουν· ἄπειρα καὶ λαμπρὰ μυαλὰ συντρίφτηκαν μέσα σ' αὐτὴ τὴ σύγκρουση καὶ πολλοὶ χαρακτῆρες ἐκμηδενίστηκαν κι' ἐκφυλίστηκαν γιατὶ ζητοῦσαν νὰ βγοῦν μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίφαση μὲ διάφορους συμβιβασμούς.

Ἂν ὅλες οἱ ἀποδείξεις ποὺ προσκομίζονταν γιὰ τὴν αὐθεντία τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων ἔρχονται ἀπὸ τὸ παρελθόν, εἶναι φυσικὸ νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ τριγύρω μας γιὰ νὰ δοῦμε μήπως καὶ τὸ παρόν, ἱκανότερο γιὰ νὰ κρίνει, προσφέρει κι' αὐτὸ παρόμοιες ἀποδείξεις. Ἂν ἔτσι κατωρθώναμε ν' ἀποσπάσουμε ἀπ' τὴν ἀμφιβολία, ἔστω καὶ ἕνα κομματάκι ἀκόμα τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος, τότε θὰ ἦταν ἀνυπολόγιστο τὸ κέρδος τοῦ συνόλου σὲ ἀξιοπιστία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπεμβαίνει ἡ δράση τῶν πνευματιστῶν· αὐτοὶ εἶναι πεπεισμένοι γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς καὶ θὰ ἤθελαν νὰ μᾶς ἀποδείξουν ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Δυστυχῶς δὲν κατώρθωσαν ν' ἀνασκευάσουν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐμφανίσεις καὶ οἱ ἐκδηλώσεις τῶν πνευμάτων τους εἶναι προϊὸν τῆς δικῆς τους ψυχικῆς ἐνέργειας. Προσκάλεσαν τὰ πνεύματα

τῶν μεγαλυτέρων ἀνδρῶν, τῶν ἐξοχοτέρων διανοητῶν, ἀλλὰ ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ ἔδωσαν τὰ πνεύματα αὐτὰ στάθηκαν τόσο μηδαμινές, τόσο ἀπελπιστικὰ ἀσήμαντες, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ πιστέψει κανεὶς σὲ τίποτε ἄλλο, παρὰ στὸ ὅτι τὰ πνεύματα ἔχουν καταπληκτικὴ ἐπιδεξιότητα νὰ προσαρμόζονται στὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο ἐκείνων ποὺ τὰ προσκάλεσαν.

Πρέπει τώρα ν᾽ ἀναφέρουμε δυὸ ἀπόπειρες ποὺ δίνουν κι᾽ οἱ δυό τους τὴν ἐντύπωση σπασμωδικῆς προσπάθειας γιὰ μιὰ ἐπιτήδεια παραμέρηση τοῦ προβλήματος. Ἡ μιὰ μὲ ἔκδηλο χαρακτῆρα βιαιότητος, εἶναι παλιά· ἡ ἄλλη εἶναι λεπτεπίλεπτη καὶ καινούργια. Ἡ πρώτη εἶναι τό: «credo quia absurdum» (1) τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ καταλήγει στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες δὲ μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου· εἶναι «ὑπὲρ λόγον». Πρέπει νὰ αἰσθάνεται κανεὶς ἐσωτερικὰ τὴν ἀλήθεια τους· δὲν εἶναι καμμιὰ ἀνάγκη νὰ τὴν κατανοεῖ. Ἀλλ᾽ αὐτὸ τὸ «credo» ἔχει σημασία σὰν ἀτομικὴ ὁμολογία μόνο· σὰν ἀπόφαση δὲ δεσμεύει κανένα. Μπορεῖ νὰ ὑποχρεωθῶ νὰ πιστεύω ὅλες τὶς ἀνοησίες ; Κι᾽ ἂν αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, γιατί τάχα νὰ πιστεύω τὶς θρησκευτικὲς μόνο ἀνοησίες ; Ἂν ἡ ἀλήθεια τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἕνα ἐσωτερικὸ περιστατικὸ ποὺ μαρτυρεῖ γι᾽ αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, τί νὰ γίνει μὲ ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους δὲν συμβαίνει τὸ σπάνιο αὐτὸ περιστατικό; Μπορεῖ κανεὶς ν᾽ ἀπαιτεῖ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νὰ χρησιμοποιοῦν ἕνα δῶρο ποὺ κατέχουν, τὸν ὀρθὸ λόγο,

---

(1) Τὸ περίφημο αὐτὸ θεολογικὸ ἀξίωμα ποὺ ἀποδίδεται ἐσφαλμένα στὸν Αὐγουστῖνο καὶ σημαίνει : «τὸ πιστεύω διότι εἶναι ἀπίστευτο, παράλογο», εἶναι φτειαγμένο κατ᾽ ἀναλογία μὲ ἕνα χωρίο τοῦ χριστιανοῦ ἀπολογητὴ Τερτυλλιανοῦ (160—240 μ. Χ.) ποὺ λέει : «et mortuus est Dei filius ; prorsus credibile est, quia ineptum est» (—«πέθανε ὁ γυιὸς τοῦ Θεοῦ, ἀναμφίβολα εἶναι πιστευτό, γιατὶ εἶναι ἄτοπο, ἀνόητο»). Σ.τ.Μ.

ἀλλὰ δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει σ' ὅλους μιὰ ὑποχρέωση ποὺ θὰ βασίζεται σ' ἕνα παράγοντα παρουσιαζόμενο σ' ἐλάχιστο μόνο ἀριθμὸ ἀνθρώπων. Τί μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει τοὺς ἄλλους τὸ ὅτι σεῖς κατὰ τὸ διάστημα μιᾶς ἔκστασης, ποὺ συντάραξε ὅλο σας τὸ εἶναι, πεισθήκατε ἀκλόνητα γιὰ τὴν ἀναμφισβήτητη ἀλήθεια τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν;

Ἡ δεύτερη ἀπόπειρα εἶναι ἡ ἀπόπειρα τῆς φιλοσοφίας τοῦ «als ob». (1) Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ μᾶς λέει: δεχόμαστε νὰ περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν διανοητικῶν μας συλλήψεων καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ εἴδη τῶν ὑποθέσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δὲν ἔχουν καμμιὰ βάση, ὅτι εἶναι ἄτοπες. Τὶς ὑποθέσεις αὐτές, ποὺ εἶναι καθαρὰ νοητικὰ κατασκευάσματα, πλάσματα (Fiktionen), εἴμεθα ὑποχρεωμένοι γιὰ διαφόρους πρακτικοὺς λόγους νὰ τὶς μεταχειριζόμαστε «σὰν νὰ» πιστεύαμε στὴν ὀρθότητά τους. Τέτοιες εἶναι καὶ οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες, γιατὶ ἔχουν ὑπέρτατη σημασία γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν (*).

---

(1) Als ob=σὰν νά. Ἡ φιλοσοφία τοῦ «σὰν νὰ» διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν περίφημο σχολιαστὴ τοῦ Κάντ, τὸν καθηγητὴ στὸ πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης H. Vaihinger (γεν. 1852) στὸ ἔργο του «Die Philosphie des Als ob» (=Ἡ φιλοσοφία τοῦ σὰν νά, α' ἔκδ. 1911, η' ἔκδ. 1922). Κατὰ τὸν Vaihinger, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρῶτα ἀπὸ ὅλα καμωμένος γιὰ τὴν ἐνέργεια. Ἡ νόηση τοῦ δόθηκε ὄχι γιὰ νὰ βρίσκει τὴν ἀλήθεια παρὰ γιὰ νὰ ἐνεργεῖ. Ἅμα ξεκινήσουμε ἀπὸ μιὰ τέτοια προσπάθεια, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι καὶ τὰ συνειδητὰ σφάλματα καὶ οἱ ἑκούσια στραβὲς ἀντιλήψεις μᾶς ἐξυπηρετοῦν στὴ δράση. Στὴ ζωὴ πρέπει νὰ πορευόμαστε μὲ βάση ὡρισμένες ἀπριοριστικὲς ἀρχές, «σὰν νὰ» εἶναι ὀρθές, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν ἀντικειμενική τους ὀρθότητα, ἀρκεῖ νὰ μᾶς ἐξυπηρετοῦν καὶ νὰ εἶναι γόνιμες. Ἀλήθεια εἶναι ἡ σκοπιμώτερη πλάνη. Ἡ φιλοσοφία τοῦ «σὰν νὰ» ἔχει μεγάλη συγγένεια μὲ τὸν πραγματισμὸ (pragmatismus τοῦ W. James). Σ. τ. Μ.

(*) Νομίζω ὅτι δὲν ἀδικῶ τὸν δημιουργὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ «σὰν νὰ» παρουσιάζοντάς τον ἐδῶ σὰν κύριο ἐκπρόσωπο μιᾶς νοοτροπίας ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ σὲ ἄλλους διανοητές.

Τέτοια ἐπιχειρήματα δὲ διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὸ «credo quia absurdum». Ἀλλὰ νομίζω ὅτι μόνο ἕνας φιλόσοφος θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀνάγκη τοῦ «σὰν νά». Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου τὰ μυαλὰ δὲν εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὰ ταχυδακτυλουργικὰ κόλπα τῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν ἀναγνωρίσει. Γι' αὐτόν, ὅταν ὁμολογεῖται ὅτι κάτι εἶναι ἄτοπο, ὅτι ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο, δὲ χωρεῖ πιὰ ἄλλη συζήτηση. Δὲ μποροῦμε νὰ περιμένουμε ὅτι θὰ παραιτηθεῖ τῶν ἐγγυήσεων ἐκείνων ποὺ ζητεῖ γιὰ τὴν καθημερινή του δράση καὶ τὶς πρακτικές του ἀνάγκες, σ' ἕναν τομέα ποὺ ἀφορᾷ τὰ ζωτικώτερα συμφέροντά του. Θυμοῦμαι τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ παιδιά μου, ποὺ πολὺ γρήγορα ἔδειξε μιὰ ξεχωριστὰ ἔντονη αἴσθηση τοῦ πραγματικοῦ. Ὅταν διηγότανε κανεὶς στὰ παιδιά μου παραμύθια μὲ νεράϊδες κλπ. κι' ἄκουγαν ὅλα ἀπορρηφημένα, αὐτὸς σηκωνότανε καὶ ρωτοῦσε : «Εἶναι ἀληθινὴ ἱστορία αὐτή;» Κι' ἅμα τοῦ ἔλεγαν ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινή, ἀπομακρυνόταν μὲ περιφρονητικὸ ὕφος. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ φέρνονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ οἱ ἄνθρωποι μπρὸς στὰ παραμύθια τῆς θρησκείας, στὸ πεῖσμα τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ «σὰν νά».

Ἀλλὰ καὶ σήμερα ἀκόμα συμπεριφέρονται, ἐντελῶς ἀλλοιώτικα καί, στὸ παρελθόν, οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες ἤσκησαν ἰσχυρότατη ἐπίδραση πάνω στὴν ἀνθρωπότητα, μολονότι ἦταν φανερὸ ὅτι τοὺς ἔλειπε κάθε ἀξιοπιστία. Κι' αὐτὸ εἶναι ἕνα καινούργιο ψυχολογικὸ πρόβλημα. Πρέπει νὰ ἐξετάσουμε σὲ τί ἔγκειται ἡ ἐσωτερικὴ δύναμη τῶν διδασκαλιῶν αὐτῶν καὶ σὲ τί ὀφείλεται αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

VI

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση στὰ δυὸ αὐτὰ ἐρωτήματα ἔχει προετοιμασθεῖ ἀρκετά. Θὰ τὴ βροῦμε ρίχνοντας τὴ

ματιά μας στὴν ψυχικὴ γένεση τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες αὐτὲς ποὺ παρουσιάζονται σὰν δόγματα, δὲν εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῆς πείρας ἢ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τῆς σκέψης· εἶναι αὐταπάτες, εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῶν πιὸ παλαιῶν, τῶν πιὸ ἰσχυρῶν, τῶν πιὸ πιεστικῶν πόθων τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ μυστικὸ τῆς δύναμης αὐτῶν τῶν ἰδεῶν εἶναι ἡ δύναμη τῶν πόθων αὐτῶν. Τὸ ξαίρουμε πιά : ἡ τρομακτικὴ ἐντύπωση τῆς παιδικῆς ἀμηχανίας ξύπνησε τὴν ἀνάγκη τῆς προστασίας—τῆς προστασίας μὲ τὴν ἀγάπη—ἀνάγκη τὴν ὁποία ἱκανοποίησε ὁ πατέρας· ἡ διαπίστωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀμηχανία αὐτὴ διαρκεῖ καθ' ὅλη τὴ ζωὴ συνετέλεσε στὸ νὰ προσκολληθεῖ ὁ ἄνθρωπος σ' ἕναν πατέρα, ἀλλὰ πατέρα πολὺ ἰσχυρότερο αὐτὴ τὴ φορά. Ἡ ἀνθρώπινη ἀγωνία γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ζωῆς ἐλαττώνεται μὲ τὴ σκέψη τῆς εὐμενοῦς βασιλείας τῆς Θείας Πρόνοιας, ἡ παραδοχὴ μιᾶς ἠθικῆς τάξης στὸ σύμπαν ἐξασφαλίζει τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τῆς δικαιοσύνης, ποὺ τόσο συχνὰ μένουν ἀπραγματοποίητες μέσα στοὺς ἀνθρώπινους πολιτισμοὺς καὶ ἡ παράταση τῆς ἐπίγειας ζωῆς μὲ μιὰ μέλλουσα ζωὴ παρέχει τὰ χρονικὰ καὶ τὰ τοπικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ πραγματοποιηθοῦν αὐτοὶ οἱ πόθοι. Οἱ ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτει ἡ ἀνθρώπινη περιέργεια καὶ ποὺ ἀφοροῦν τὰ αἰνίγματα, τὴ γένεση τοῦ σύμπαντος καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ, διαμορφώνονται σύμφωνα μὲ τὶς ὑποσχέσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος. Καὶ φέρνει τεράστια ἀνακούφιση στὴν ψυχὴ τοῦ καθενὸς νὰ βλέπει ὅτι οἱ συγκρούσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ πατρικὸ σύμπλεγμα—συγκρούσεις ποὺ ποτὲ δὲν ἐξαφανίστηκαν ἐξ ὁλοκλήρου—ἐκμηδενίζονται, καὶ ὅτι παίρνουν μιὰ λύση ποὺ τὴν παραδέχονται ὅλοι.

Ὅταν λέω : ὅλα αὐτὰ εἶναι αὐταπάτες, πρέπει νὰ καθορίσω ἀκριβῶς τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ὅρου. Μιὰ αὐταπάτη δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ μιὰ πλάνη· πολὺ περισσότερο δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη μιὰ πλάνη. Ἡ γνώμη

τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ψεῖρα γεννιέται ἀπὸ τὴ βρῶμα—γνώμη ποὺ κρατεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα ἀνάμεσα στὸ λαὸ—ἦταν μιὰ πλάνη· ἐπίσης ἡ γνώμη ποὺ εἶχαν μερικοὶ παλιότεροι γιατροὶ ὅτι ἡ φθίση εἶναι συνέπεια γενετησίων ἀκολασιῶν. Θὰ ἦταν ἀδικαιολόγητο νὰ ὀνομάζαμε αὐτὲς τὶς πλάνες αὐταπάτες. Ἀντίθετα ἦταν αὐταπάτη τοῦ Χριστοφόρου Κολόμβου νὰ νομίζει ὅτι βρῆκε καινούργιο θαλάσσιο δρόμο πρὸς τὶς Ἰνδίες. Εἶναι φανερὸ πόσον πόθο ἔκλεινε μέσα της αὐτὴ ἡ πλάνη. Μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε σὰν αὐταπάτη τὸν ἰσχυρισμὸ μερικῶν ἐθνικιστῶν ὅτι οἱ ἰνδογερμανικὲς φυλὲς εἶναι οἱ μόνες ἀνθρώπινες φυλὲς ποὺ μποροῦν ν᾿ ἀναπτύξουν πολιτισμό, ἢ ἀκόμη τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ παιδὶ εἶναι ἕνα ὂν χωρὶς ἀφροδισία (Sexualität), ἀντίληψη ποὺ ἀποδείχτηκε λαθεμένη ἀπὸ τὴν ψυχανάλυση. Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς αὐταπάτης εἶναι ὅτι πηγάζει ἀπὸ ἀνθρώπινους πόθους· κατὰ τοῦτο μοιάζει μὲ τὶς παραληρηματικὲς ἰδέες τῆς ψυχιατρικῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ διαστέλλεται ἀπ᾿ αὐτές, κι᾿ ἂν ἀκόμη δὲ λάβουμε ὑπ᾿ ὄψη μας τὴν περίπλοκη συγκρότησή τους.

Ἡ παραληρηματικὴ ἰδέα ἀντιφάσκει οὐσιαστικὰ—τὸ τονίζω αὐτὸ— μὲ τὴν πραγματικότητα· ἡ αὐταπάτη δὲν εἶναι κατ᾿ ἀνάγκη ψευδής, δηλαδὴ μὴ πραγματοποιήσιμη ἢ ἀντίθετη πρὸς τὴν πραγματικότητα. Μιὰ μικροαστὴ κοπέλλα λ.χ. μπορεῖ νὰ δημιουργήσει μέσα της τὴν αὐταπάτη ὅτι θὰ ἔρθει κάποτε ἕνας πρίγκιπας νὰ τὴ ζητήσει γιὰ γυναῖκα του. Ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ γίνει, ὑπάρχουν μάλιστα καὶ σχετικὰ παραδείγματα. Ὅτι θἄρθει ὁ Μεσσίας καὶ θὰ ἱδρύσει μιὰ χρυσῆ ἐποχὴ εἶναι βέβαια πολὺ λιγώτερο πιθανό· καὶ ἂν κανεὶς κληθεῖ νὰ κρίνει αὐτὴ τὴν πίστη, θὰ τὴν κατατάξει στὶς αὐταπάτες ἢ στὶς παραληρηματικὲς ἰδέες, ἀνάλογα μὲ τὶς προσωπικὲς τάσεις του. Δὲν εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ βροῦμε παραδείγματα αὐταπατῶν ποὺ ἀποδείχτηκαν ἀληθινές· ἀλλά, ἴσως, μιὰ ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς αὐταπάτες εἶναι καὶ ἡ αὐταπάτη τῶν ἀλχημιστῶν ὅτι μποροῦν νὰ μετατρέψουν ὅλα τὰ μέ-

ταλλα σὲ χρυσάφι. Ὁ πόθος νὰ ἔχουμε πολὺ χρυσάφι, ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο χρυσάφι, ἔχει ἐξασθενήσει σήμερα κάτω ἀπὸ τὶς νέες οἰκονομικὲς συνθῆκες· ἐν τούτοις ἡ χημεία δὲ θεωρεῖ πιὰ σὰν ἀδύνατη μιὰ μετατροπὴ τῶν μετάλλων σὲ χρυσάφι. Ἔτσι χαρακτηρίζουμε σὰν αὐταπάτη μιὰ πίστη ὅταν στὴν γένεσή της προέχει ἡ πραγματοποίηση ἑνὸς πόθου καὶ κάνοντας αὐτὸ δὲ λογαριάζουμε τὶς σχέσεις τῆς πίστης αὐτῆς μὲ τὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ καὶ ἡ ἴδια ἡ αὐταπάτη πολλὲς φορὲς δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Ὕστερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξηγήσεις, ἂς ξαναγυρίσουμε στὶς θρησκευτικὲς διδασκαλίες. Τὸ ἐπαναλαμβάνουμε : ὅλες οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες εἶναι αὐταπάτες· κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ τὶς ἀποδείξει καὶ κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαναγκασθεῖ νὰ τὶς θεωρεῖ γιὰ ἀληθινές, νὰ τὶς πιστεύει. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι τόσο ἀπίθανες, βρίσκονται σὲ τόση ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουμε μάθει, ὕστερα ἀπὸ τόσους κόπους, γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ σύμπαντος, ὥστε μπορεῖ κανεὶς νὰ παραλληλίσει—μὴ ξεχνῶντας βέβαια τὶς ψυχολογικὲς διαφορὲς—πρὸς τὶς παραληρηματικὲς ἰδέες. Εἶναι ἀδύνατο νὰ διατυπώσει κανεὶς κρίση γιὰ τὴν πραγματικὴ ἀξία τους. Δὲν εἶναι εὐκολώτερο τὸ νὰ τὶς ἀνασκευάσει ἀπὸ τὸ νὰ τὶς ἀποδείξει. Εἶναι ἀκόμα ἀνεπαρκεῖς οἱ γνώσεις μας γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὶς πλησιάσουμε ἀπὸ πολὺ κοντὰ καὶ νὰ τὶς ὑποβάλουμε σὲ μιὰ ἐξονυχιστικὴ κριτική. Τὸ μυστήριο τοῦ σύμπαντος ἀποκαλύπτεται πολὺ σιγὰ μὲ τὶς ἔρευνές μας καὶ ὑπάρχουν πολλὰ ζητήματα, στὰ ὁποῖα δὲ μπορεῖ ἀκόμα ν' ἀπαντήσει ἡ ἐπιστήμη. Ἐν τούτοις ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι ὁ μόνος δρόμος ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴ γνώση τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος. Καὶ εἶναι καινούργια αὐταπάτη τὸ νὰ περιμένουμε ὅ,τι δήποτε ἀπὸ τὴ διαίσθηση ἢ ἀπὸ τὴν ἐνδοσκόπηση· ἡ διαίσθηση μόνο ἐνδείξεις μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει--κι' αὐτὲς δυσκολοερμήνευτες—γιὰ τὴν ἀτομική μας ψυχικὴ ζωή, ποτὲ δὲ καὶ οὔτε τὴν παραμικρὴ πληροφορία σχετικὴ μὲ τὰ ζητήματα

γιὰ τὰ ὁποῖα βρίσκει τόσο εὔκολα ἀπαντήσεις ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία. Θἆταν ἱεροσυλία ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ γεμίσει τὸ χάσμα ὅπως τοῦ καπνίσει καὶ νὰ κρίνει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προσωπικῶν του συναισθημάτων ἂν αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τοῦ θρησκευτικοῦ συστήματος εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο παραδεκτό. Τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι πολὺ σημαντικά, πολὺ ἅγια ἤθελα νὰ πῶ.

Ἀλλὰ θὰ μᾶς φέρουν τὴν ἑξῆς ἀντίρρηση: «Ἀφοῦ καὶ οἱ πιὸ ἀδιάλλακτοι σκεπτικιστὲς ὁμολογοῦν ὅτι οἱ θρησκευτικοὶ ἰσχυρισμοὶ δὲ μποροῦν ν' ἀνασκευαστοῦν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὀρθοῦ λόγου, γιατί, τάχα, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ πιστεύω σ' αὐτοὺς τοὺς ἰσχυρισμοὺς μιὰ καὶ ἔχουν ὑπὲρ ἑαυτῶν τόσα ἐπιχειρήματα: τὴν παράδοση καὶ τὴν παγκόσμια παραδοχὴ καὶ μιὰ καὶ μποροῦν νὰ μᾶς παρηγοροῦν;»

—Πραγματικά, γιατί ὄχι; Ὅπως κανένας δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαναγκασθεῖ νὰ πιστεύει, ἔτσι καὶ κανένας δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαναγκασθεῖ νὰ μὴ πιστεύει, ἀλλὰ δὲ μπορεῖ νὰ ξεγελιέται φανταζόμενος, ὅτι ἀκολουθεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ σωστὸ δρόμο. Θἄπεφτε τότε σὲ μεγάλη λογικὴ πλάνη. Ἡ ἄγνοια εἶναι ἄγνοια. Δὲν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νὰ περιμένουμε ὅτι μπορεῖ νὰ βγεῖ τίποτε ἀπ' αὐτήν. Κανένας λογικὸς ἄνθρωπος δὲ θὰ συμπεριεφέρετο μὲ τέτοια ἐλαφρότητα σ' ἄλλα ζητήματα, οὔτε θὰ ἱκανοποιοῦνταν μὲ τόσο πενιχρὲς ἀποδείξεις· μόνο στὰ σπουδαιότερα καὶ στὰ ἁγιότερα τῶν ζητημάτων ἐπιτρέπουμε στὸν ἑαυτό μας τέτοια ἀφέλεια. Στὴν πραγματικότητα ἡ παραπάνω ἀντίρρηση δὲ δείχνει τίποτε ἄλλο, παρὰ τὴν προσπάθεια, ἐκείνου, ποὺ τὴ φέρνει, νὰ πιστέψει ὁ ἴδιος καὶ νὰ κάνει καὶ τοὺς ἄλλους νὰ πιστέψουν ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σταθερὸς στὴ θρησκεία του, ἐνῶ ἀπὸ καιρὸ ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπ' αὐτήν. Μόλις γεννηθεῖ ζήτημα θρησκείας, ἀμέσως βλέπεις ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ διαπράξουν κάθε εἴδους ἀνειλικρίνεια καὶ ποταπότητα. Οἱ φιλόσοφοι εὐρύνουν τὴν ἔννοια τῶν λέξεων σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ νὰ μὴ ἔχουν πιὰ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀρχική τους σημασία·

ὀνομάζουν Θεὸ κάποια ἀόριστη ἀφαίρεση ποὺ ἔχουν σκαρώσει καὶ κατόπιν παίρνουν μπροστὰ στὸ σύμπαν θέση θεϊστῶν καὶ πιστῶν· μποροῦν μάλιστα νὰ περηφανεύονται ὅτι ἔφθασαν σὲ μιὰ ἀνώτερη καθαρότερη ἀντίληψη τοῦ θεοῦ, κι᾿ ἂς μὴν εἶναι ὁ θεός των παρὰ μιὰ σκιὰ χωρὶς ὑπόσταση καὶ χωρὶς ἴχνος ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητα τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Οἱ κριτικοὶ ἐπιμένουν νὰ ὀνομάζουν «βαθειὰ θρησκευτικὸ» κάθε ἄνθρωπο ποὺ ὁμολογεῖ τὸ συναίσθημα τῆς ἀσημαντότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας μπροστὰ στὸ σύμπαν, ἐνῶ δὲν εἶναι τὸ συναίσθημα αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς θρησκευτικότητος, ἀλλὰ ἡ διαγωγὴ ποὺ προκαλεῖ αὐτό, ἡ ἀντίδραση στὸ συναίσθημα αὐτό, ἀντίδραση ποὺ ἀναζητεῖ κάποια βοήθεια ἐναντίον του. Ἐκεῖνος ποὺ δὲν πάει πάρα πέρα, ἐκεῖνος ποὺ ταπεινὰ ὑποχωρεῖ καὶ ἐνδίδει στὸν ἐλάχιστο ρόλο ποὺ παίζει ὁ ἄνθρωπος στὸ εὐρὺ σύμπαν, ἐκεῖνος ἀκριβῶς εἶναι καὶ ὁ περισσότερο ἄθρησκος, μὲ τὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης.

Δὲν εἶναι δουλειὰ τῆς μελέτης αὐτῆς νὰ πάρουμε θέση ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν. Μᾶς ἀρκεῖ ὅτι τὶς ἀναγνωρίσαμε, σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογικὴ φύση τους, γιὰ αὐταπάτες. Ἀλλὰ δὲν ἔχουμε κανένα λόγο ν᾿ ἀποκρύψουμε ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιδρᾶ ἰσχυρότατα πάνω στὴ στάση μας ἀπέναντι τοῦ ζητήματος ἐκείνου, ποὺ πρέπει νὰ θεωρεῖται κατὰ πολὺ σημαντικώτερο. Ξαίρουμε, κατὰ προσέγγιση, σὲ ποιὰ ἐποχὴ καὶ ἀπὸ τὶ εἴδους ἀνθρώπους δημιουργήθηκαν οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες. Ἂν μάθουμε καὶ ἀπὸ ποιὰ ἐλατήρια τὸ ἔκαναν αὐτό, τότε ὁ σκοπός μας γιὰ τὸ ἀντίκρυσμα τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος θὰ ὑποστεῖ μιὰ σημαντικὴ μετατόπιση. Καὶ θὰ σκεφθοῦμε: θὰ ἦταν, βέβαια, πολὺ ὡραῖο νὰ ὑπάρχει ἕνας θεὸς δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ μιὰ Πρόνοια γεμάτη ἀγαθότητα, μιὰ ἠθικὴ τάξη τοῦ σύμπαντος καὶ μιὰ μέλλουσα ζωή, ἀλλὰ θὰ ἦταν πολὺ περίεργο ἂν ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐκεῖ-

να ἀκριβῶς ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ εὐχηθοῦμε στὸν ἑαυτό μας. Καὶ θὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ περίεργο, ἂν οἱ πρόγονοί μας, ποὺ ἦταν ἀξιολύπητοι, ἀμαθεῖς, σκλάβοι, εἶχαν κατορθώσει νὰ λύσουν σωστὰ ὅλα αὐτὰ τὰ δύσκολα αἰνίγματα τοῦ σύμπαντος.

VII

Μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν σὰν αὐταπατῶν, τίθεται καὶ ἕνα καινούργιο ζήτημα : δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ ἦσαν τὸ ἴδιο καὶ ἄλλες πολιτιστικὲς κατακτήσεις, ποὺ ἐμεῖς τὶς ἐκτιμοῦμε πάρα πολὺ καὶ ποὺ τὶς ἀφήνουμε νὰ ἄρχουν πάνω στὴ ζωή μας ; Δὲ θἄπρεπε νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπίσης αὐταπάτες καὶ οἱ ἀρχὲς ποὺ διακανονίζουν τὶς πολιτικές μας συνήθειες ; Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν φύλων, στοὺς κόλπους τοῦ πολιτισμοῦ μας, δὲ διαταράσσονται κι᾿ αὐτὲς ἀπὸ μιὰ ἐρωτικὴ αὐταπάτη ἢ ἀπὸ σειρὰ ἐρωτικῶν αὐταπατῶν ; Καὶ ἀφοῦ ἄρχισαν νὰ μᾶς βασανίζουν οἱ ὑποψίες, δὲ θὰ διστάσουμε νὰ ρωτήσουμε : ἡ πεποίθησή μας ὅτι μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε τίποτε ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο μὲ τὴ βοήθεια τῆς παρατήρησης, τῆς νόησης καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων, στηρίζεται πουθενά ; Τίποτε δὲν πρέπει νὰ μᾶς συγκρατήσει ἀπὸ τοῦ νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν παρατήρηση πάνω στὴ φύση μας ἢ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ νόησή μας γιὰ τὴν κριτική της. Ἐδῶ μᾶς προσφέρεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἔρευνες, τῶν ὁποίων τὸ ἀποτέλεσμα θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς κοσμοθεωρίας (Weltanchaunug).Φανταζόμεθα μάλιστα ὅτι ὁ κόπος μας δὲ θὰ πήγαινε χαμένος καὶ ὅτι θὰ μᾶς ἔδινε μιὰ δικαιολογία, ἔστω καὶ μερική, ἐκείνου ποὺ ὑποψιαζόμαστε. Ἀλλὰ ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δὲ νομίζει ὅτι ἔχει τὰ μέσα γιὰ

νὰ ἀναλάβει ἕνα τόσο μεγάλο ἐγχείρημα· κατ᾽ ἀνάγκην λοιπὸν περιορίζει τὴν ἐργασία του στὴ σπουδὴ μιᾶς μόνο ἀπὸ αὐτὲς τὶς αὐταπάτες : στὴ σπουδὴ τῆς θρησκευκῆς αὐταπάτης.

Ἐν τούτοις ὁ ἀντίπαλός μας, ὑψώνοντας τὴ φωνή του, μᾶς φωνάζει ἄλτ ! καὶ μᾶς καλεῖ νὰ δώσουμε λόγο γιὰ τὴν ἐπίμεμπτη πράξη μας : «Τὸ ἐνδιαφέρο γιὰ τὴν ἀρχαιολογία εἶναι, βέβαια, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιέπαινα. Ἀλλὰ δὲν ἐπιχειρεῖ κανεὶς ἀνασκαφὲς ὅταν μ᾽ αὐτὲς ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ὑπονομεύσει τὶς κατοικίες τῶν ἀνθρώπων μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ νὰ γκρεμιστοῦν καὶ νὰ θάψουν κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπιά τους τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες δὲν εἶναι θέμα πάνω στὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει πνεῦμα, ὅπως κάνει μὲ δὲν ξαίρω ποιὰ θέματα. Πάνω σ᾽ αὐτὲς στηρίζεται ὁ πολιτισμός μας καὶ ἡ διατήρηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἔχει σὰν προϋπόθεση τὸ ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι θὰ πιστεύουν σ᾽ αὐτὲς τὶς διδασκαλίες. Ἂν ἔρθει κανεὶς νὰ διδάξει στοὺς ἀνθρώπους ὅτι δὲν ὑπάρχει παντοδύναμος καὶ πανάγαθος Θεός, ὅτι δὲν ὑπάρχει θεία τάξη τοῦ σύμπαντος καὶ μέλλουσα ζωή, τότε αὐτοὶ θὰ θεωρήσουν τοὺς ἑαυτούς των ἀπαλλαγμένους ἀπὸ κάθε ὑποχρέωση νὰ τηροῦν τοὺς νόμους τοῦ πολιτισμοῦ. Χωρὶς ἀπαγορεύσεις, ἀπελευθερωμένος ἀπὸ κάθε φόβο, θὰ ἐγκατελείπετο ὁ καθεὶς στὰ ἐγωϊστικά, ἀντικοινωνικὰ ἔνστικά του καὶ θὰ ζητοῦσε νὰ ἐπιβάλει τὴν ἐξουσία του. Τὸ χάος, ποὺ κατορθώσαμε νὰ διώξουμε, ὕστερα ἀπὸ ἐκπολιτιστικὴ ἐργασία χιλιάδων χρόνων, θὰ ξανάρχιζε. Ἀκόμα κι᾽ ἂν ἤξαιρε κανείς, κι᾽ ἂν μποροῦσε ν᾽ ἀποδείξει ὅτι ἡ θρησκεία δὲν κατέχει τὴν ἀλήθεια, καὶ πάλι θἄπρεπε νὰ σιωπήσει καὶ νὰ συμπεριφερθεῖ ὅπως ζητᾶ ἡ φιλοσοφία τοῦ «σὰν νά». Κι᾽ αὐτὸ χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς διατήρησης ὅλων ! Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κίνδυνο ποὺ περικλείει τὸ ἐγχείρημα αὐτό, θ᾽ ἀποτελοῦσε καὶ μιὰν ἄσκοπη σκληρότητα. Ἄπειροι ἄνθρωποι βρίσκουν στὶς διδασκαλίες τῆς θρησκείας τὴ μοναδικὴ παρηγοριά

τους καὶ κατορθώνουν χάρη στὴ βοήθειά τους νὰ ὑποφέρουν τὴ ζωή. Γιὰ ποιό λόγο νὰ τοὺς στερήσουμε ἀπ' αὐτὸ τὸ στήριγμα χωρὶς νὰ ἔχουμε νὰ τοὺς δώσουμε τίποτε καλύτερο ; Ὅλοι εἶναι σύμφωνοι στὸ ὅτι ἡ ἐπιστήμη ὥς τὰ τώρα δὲν ἔχει κατορθώσει καὶ μεγάλα πράγματα, ἀλλὰ κι' ἂν προχωροῦσε πολὺ μακρύτερα, δὲ θὰ ἐπαρκοῦσε. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει καί ἄλλες ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες ποὺ ποτὲ δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ τὶς ἱκανοποιήσει ἡ ψυχρὴ ἐπιστήμη, καὶ θὰ ἦταν πραγματικὰ περίεργο—ἢ καλύτερα τὸ ἄκρο ἄωτο τῆς ἀσυνέπειας—νὰ προσπαθεῖ ἕνας ψυχολόγος (ποὺ πάντα ἐτόνισε ὅτι στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ νόηση παίζει δευτερεύοντα ρόλο ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ἐνστικτώδη ζωὴ) νὰ στερήσει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ μιὰ πολύτιμη ἱκανοποίηση τῶν πόθων τους, ἀποζημιώνοντάς τους μὲ διανοητικὰ ψιχία».

—Πόσες κατηγορίες μαζί ! Ὡστόσο εἶμαι ἕτοιμος ν' ἀπαντήσω σ' ὅλες, κι' ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξω τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ πολιτισμὸς θὰ διατρέξει μεγαλύτερο κίνδυνο ἂν ἐξακολουθήσει νὰ τηρεῖ ἀπέναντι τῆς θρησκείας τὴν ἴδια στάση ποὺ τηρεῖ σήμερα. Ἀλλὰ δὲν ξαίρω ἀπὸ ποῦ ν' ἀρχίσω ἀπαντῶντας.

Ἴσως θὰ μποροῦσα ν' ἀρχίσω μὲ τὴ βεβαίωση ὅτι θεωρῶ τὸ ἐγχείρημά μου σὰν ἀπόλυτα ἀβλαβὲς καὶ ἀκίνδυνο. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ὑπερεκτίμηση τῆς νόησης δὲν προέρχεται ἀπὸ μένα. Ἂν οἱ ἄνθρωποι εἶναι πραγματικὰ τέτοιοι ὅπως τοὺς περιγράφουν οἱ ἐχθροί μου—καὶ δὲ βρίσκω νὰ ἔχω καμμιὰ ἀντίρρηση—δὲν ὑπάρχει κανένας κίνδυνος νὰ χάσει τὴν πίστη του ἕνας πιστὸς παρασυρμένος ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά μου. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶπα τίποτε ποὺ νὰ μὴν ἔχει εἰπωθεῖ πρωτύτερα ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους πιὸ ἁρμόδιους ἀπὸ μένα καὶ μὲ μεγαλύτερη πληρότητα, δύναμη κ' εὐγλωττία. Τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι πασίγνωστα, δὲ θὰ τ' ἀναφέρω, γιατὶ δὲ θὰ ἤθελα νὰ νομισθεῖ πὼς ἔχω τὴν ἀπαίτηση νὰ λογαριάζουμαι κ' ἐγὼ ἰσάξιός τους. Περιορίσθηκα στὸ νὰ προσθέσω στὴν κριτικὴ τῶν μεγάλων

προδρόμων μου μερικὲς ψυχολογικὲς βάσεις καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ νέο τῆς δικῆς μου συμβολῆς. Ἀλλὰ κανένας δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἐλπίζει ὅτι ἡ μικρὴ αὐτὴ προσθήκη ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὅ,τι δὲν ἐπέτυχαν οἱ προγενέστερες ἀπόπειρες. Βέβαια, θὰ ἦταν δικαιολογημένος ἐκεῖνος, ποὺ θὰ μὲ ρωτοῦσε γιατὶ γράφω πράγματα, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶμαι σίγουρος ὅτι δὲ θὰ φέρουν ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ξανάρθουμε πιὸ κάτω.

Ὁ μόνος ἄνθρωπος, τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ βλάψει αὐτὴ ἡ πραγματεία, εἶμαι ἐγώ. Ἑτοιμάζουμαι ν᾽ ἀκούσω τὶς πιὸ δυσάρεστες κατηγορίες· ξαίρω πὼς θὰ μὲ κατηγορήσουν ὅτι εἶμαι ἐπιπόλαιος καὶ στενοκέφαλος, ὅτι δὲν ἔχω ἴχνος ἰδεαλισμοῦ ἐπάνω μου καὶ ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνομαι τ᾽ ἀνώτερα συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα αὐτὲς οἱ ἐπιθέσεις δὲν εἶναι κάτι τὸ καινούργιο γιὰ μένα· ἔπειτα, ὅταν κανείς, ἀπὸ παιδὶ ἀκόμα, στάθηκε πάνω ἀπὸ τὴν ἀποδοκιμασία τῶν συγχρόνων του, δὲ βλέπω πῶς θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἀποδοκιμασία αὐτὴ ὅταν πιὰ ἔχει γεράσει καὶ ξαίρει πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τοῦ κάνει τίποτε, οὔτε ἡ εὔνοια, οὔτε ἡ δυσμένεια τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλοιῶς ἦταν στὰ παλιότερα χρόνια· τότε τέτοιες ἐνέργειες σᾶς ἐξασφάλιζαν τὴ συντόμευση τῆς ζωῆς καὶ σᾶς ἔδιναν ἀμέσως τὴν εὐκαιρία νὰ κάνετε προσωπικὲς παρατηρήσεις πάνω στὴ μέλλουσα ζωή. Ἀλλά, πέρασαν πιὰ ἐκεῖνα τὰ χρόνια· σήμερα τέτοια ἔργα εἶναι ἀκίνδυνα γιὰ τὸ συγγραφέα. Τὸ πολὺ μπορεῖ ν᾽ ἀπαγορευθεῖ ἡ μετάφραση καὶ κυκλοφορία τοῦ βιβλίου του σ᾽ αὐτὴ ἢ σ᾽ ἐκείνη τὴ χώρα. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὸ θὰ συμβεῖ σ᾽ ἐκεῖνες ἀκριβῶς τὶς χῶρες ποὺ δὲν ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸν ὑψηλὸ πολιτισμό τους. Ἀλλὰ ὅταν κανένας ἔχει γίνει συνήγορος τῆς ἀπάρνησης τῶν πόθων καὶ τῆς ὑποταγῆς στὸ πεπρωμένο, πρέπει νὰ ξαίρει νὰ ὑποφέρει κι᾽ αὐτὰ τὰ κακά.

Ἡ δημοσίευση, λοιπόν, αὐτῆς τῆς μελέτης δὲ μπορεῖ νὰ βλάψει κανένα ; Πρόσωπο δὲ βλάπτει κανένα, ἀλλὰ βλάπτει μιὰν ὑπόθεση : τὴν ὑπόθεση τῆς ψυχανάλυσης.

῾Η ψυχανάλυση, σὰν ἀναμφισβήτητο δημιούργημά μου, προκάλεσε τὴν πρὸς ἐμένα δυσπιστία καὶ δυσμένεια· τώρα ποὺ διατυπώνω τόσο δυσάρεστες γνῶμες, οἱ διάφοροι ἄνθρωποι δὲ θὰ δυσκολευθοῦν νὰ μεταθέσουν τὰ δυσμενῆ συναισθήματά τους ἀπὸ ἐμένα στὴν ψυχανάλυση. Τώρα μποροῦμε νὰ δοῦμε, θὰ ποῦν, ποῦ ὁδηγεῖ ἡ ψυχανάλυση. ῾Η μάσκα ἔπεσε : ἡ ψυχανάλυση ὁδηγεῖ στὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ καὶ κάθε ἠθικοῦ ἰδεώδους, ὅπως τὰ ὑποψιαζόμασταν ἀπὸ καιρό. Γιὰ νὰ μᾶς παραπλανήσει, γιὰ νὰ μὴ μπορέσουμε νὰ δικρίνουμε τοὺς ἀπώτερους σκοπούς της, μᾶς ἔκανε νὰ πιστεύουμε ὅτι δὲν ἦταν «κοσμοθεωρία» καὶ ὅτι ποτὲ δὲ μποροῦσε νὰ γίνει.

῞Ολη αὐτὴ ἡ φασαρία θὰ μὲ δυσαρεστοῦσε πραγματικὰ γιατὶ ἔχω πολλοὺς συνεργάτες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὡρισμένοι δὲ συμμερίζονται τὶς γνῶμες μου πάνω στὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα. ᾿Αλλὰ ἡ ψυχανάλυση ὥς τώρα τἄβγαλε πέρα μ᾽ ἕνα σωρὸ θύελλες καὶ πρέπει νὰ ἐκτεθεῖ καὶ σ᾽ αὐτὴν ἀκόμα.

῾Η ψυχανάλυση εἶναι στὴν οὐσία της μιὰ μέθοδος ἔρευνας, ἕνα ἀμερόληπτο ὄργανο, κάτι σὰν τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό, λόγου χάρη. ῎Αν, μὲ τὸ λογισμὸ αὐτὸν ἕνας φυσικὸς ἀνεκάλυπτε ὅτι ἡ γῆ, ὕστερα ἀπὸ ἕνα ὡρισμένο χρονικὸ διάστημα, θὰ ἐξαφανισθεῖ, δύσκολα θὰ τολμοῦσαν ν᾽ ἀποδώσουν καταστρεπτικὲς τάσεις στὸν ἀπειροστικὸ λογισμὸ καὶ νὰ τὸν προγράψουν ὕστερ᾽ ἀπὸ αὐτό. Τίποτε ἀπὸ ὅσα εἶπα ἐδῶ ἐναντίον τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῆς θρησκείας, δὲν εἶχε ἀνάγκη τῆς ψυχανάλυσης· ὅλα αὐτὰ εἶχαν ἤδη εἰπωθεῖ ἀπὸ ἄλλους πολὺ πρὶν νὰ φανεῖ ἡ ψυχανάλυση. ῎Αν μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ψυχαναλυτικῶν μεθόδων συνάγεται καὶ ἕνα ἐπὶ πλέον ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τῆς θρησκείας, ***τόσο τὸ χειρότερο*** γιὰ τὴ θρησκεία· ἀπ᾽ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως καὶ οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς θρησκείας θὰ ἔχουν δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ψυχανάλυση γιὰ νὰ κρίνουν στὴν ἀξία της τὴ συναισθηματικὴ σημασία τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας.

Συνεχίζω τὴν ὑπεράσπισή μου: ἡ θρησκεία προσέφερε, ἀναμφισβήτητα, μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν πολιτισμό, συνέβαλε πολὺ στὴν καταδάμαση τῶν ἀντικοινωνικῶν ἐνστίκτων, ἀλλὰ δὲ μπόρεσε νὰ προχωρήσει ἀρκετὰ σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Ἐπὶ χιλιάδες χρόνια κυβέρνησε τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες· στὸ διάστημα αὐτὸ εἶχε ὅλον τὸν καιρὸ νὰ δείξει τὶ μπορεῖ νὰ κάνει. Ἂν εἶχε κατορθώσει νὰ κάνει εὐτυχῆ τὴν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων, νὰ τοὺς παρηγορήσει, νὰ τοὺς συμφιλιώσει μὲ τὴ ζωή, νὰ τοὺς μεταβάλει σὲ στηρίγματα τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ κανενὸς τὸ μυαλὸ δὲ θὰ ἐρχόταν ἡ ἰδέα γιὰ μιὰ μεταβολὴ τῆς σημερινῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων.

Ἀλλὰ ἀντὶ αὐτοῦ τί βλέπουμε; Ἕνας καταπληκτικὸς ἀριθμὸς ἀνθρώπων εἶναι δυσαρεστημένος ἀπὸ τὸν πολιτισμό, ἔχει γίνει δυστυχισμένος μ' αὐτόν, τὸν αἰσθάνεται σὰ ζυγὸ ποὺ πρέπει ν' ἀποτινάξει. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἢ κάνουν ὅ,τι περνᾶ ἀπ' τὸ χέρι τους γιὰ νὰ μεταβάλουν αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ ἢ ὁδηγοῦν τόσο μακρυὰ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς αὐτόν, ὥστε οὔτε θέλουν ν' ἀκούσουν γιὰ πολιτισμὸ καὶ γιὰ καταστολὴ τῶν ἐνστίκτων.

Θὰ μᾶς ἀντείπουν ἐδῶ ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει χάσει ἕνα μέρος τῆς ἐπιρροῆς της πάνω στὶς μᾶζες ἐξ αἰτίας τῶν ἀξιοθρηνήτων συνεπειῶν τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου. Θὰ κρατήσουμε ὑπὸ σημείωση τὴν ὁμολογία αὐτὴ καὶ τὶς δικαιολογίες ποὺ τὶς δίνουν γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουμε ἀργότερα. Ἀλλὰ ἡ ἀντίρρηση, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν ἔχει καμμιὰ δύναμη.

Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν οἱ ἄνθρωποι, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ θρησκεία βασίλευε σὰν ἀπόλυτος κυρίαρχος, ἦταν στὸ σύνολό τους εὐτυχέστεροι ἀπὸ σήμερα· ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν ἦταν ἠθικώτεροι. Ἤξαιραν πάντα τὸν τρόπο νὰ μεταβάλλουν τὶς θρησκευτικὲς προσταγὲς σὲ ἐξωτερικοὺς τύπους, καὶ νὰ ἐμπαίζουν ἔτσι τὶς βαθύτερες ἠθικὲς προθέσεις τῶν προσταγῶν αὐτῶν. Καὶ οἱ παπάδες, ποὺ ἔργο

τους ἦταν νὰ ἐπαγρυπνοῦν στὴν τήρηση τῆς θρησκείας, δὲν ὀκνοῦσαν νὰ γίνονται συνένοχοι αὐτῆς τῆς παραποίησης. Ἡ ἀγαθότητα τοῦ θεοῦ παρέλυσε τὴ δικαιοσύνη του. Ἁμάρταναν, κατόπιν κουβαλοῦσαν προσφορὲς ἢ καὶ μετανοοῦσαν, καὶ ἀνακτοῦσαν τὴν ἐλευθερία τους γιὰ νὰ ἁμαρτήσουν πάλι. Ὁ ρωσσικὸς μάλιστα μυστικισμὸς ἔφτασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ διδάσκει ὅτι τὸ ἁμάρτημα εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ ὅποιον θέλει νὰ χαρεῖ ὅλες τὶς εὐλογίες τῆς θείας χάριτος, ὅτι τὸ ἁμάρτημα εἶναι, κατὰ βάθος, ἔργο, εὐχάριστο στὸ θεό. Εἶναι γνωστὸ σ' ὅλους ὅτι οἱ παπάδες μόνο μ' αὐτὲς τὶς μεγάλες ὑποχωρήσεις μπρὸς στὰ ἔνστικτα τῶν ἀνθρώπων μπόρεσαν νὰ διαιωνίσουν τὴν ὑποδούλωση τῶν μαζῶν στὴ θρησκεία. Μόνο ὁ θεὸς εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἀναμάρτητος, ἔλεγαν· ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατος καὶ ἁμαρτωλός. Ἀνέκαθεν ἡ ἀνηθικότητα βρῆκε τόση ὑποστήριξη στὴ θρησκεία, ὅσο τουλάχιστο καὶ ἡ ἠθικότητα. Ἂν αὐτὸ ποὺ ἐπέτυχε ἡ θρησκεία γιὰ νὰ κάνει εὐτυχισμένους τοὺς ἀνθρώπους—τὸ νὰ τοὺς προσαρμόσει, δηλαδή, στὸν πολιτισμὸ καὶ νὰ ἐπιβάλει ἕναν ἠθικὸ αὐτοέλεγχο—δὲν ἔχει τόση μεγάλη ἀξία, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα: δὲν ἔχουμε ἄραγε μεγαλοποιήσει τὴν ἀνάγκη τῆς θρησκείας καὶ εἴμεθα δικαιολογημένοι νὰ θεμελιώνουμε ἀπάνω τής τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ;

Ἂς σκεφθεῖ κανεὶς τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων, ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ τὴν ἀγνοήσει. Ἀκούσαμε τὴν ὁμολογία: ἡ θρησκεία δὲν ἔχει πιὰ πάνω στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἴδια ἐπιρροὴ ποὺ εἶχε ἄλλοτε. (Πρόκειται γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ χριστιανικὸ πολιτισμό). Καὶ δὲν τὴν ἔχει πιά, ὄχι γιατὶ οἱ ὑποσχέσεις ποὺ δίνει στοὺς ἀνθρώπους ἔγιναν λιγώτερο δελεαστικές, ἀλλὰ γιατὶ φαίνονται τώρα λιγώτερο ἀξιόπιστες. Πρέπει νὰ τὸ παραδεχθοῦμε: ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος στ' ἀνώτερα στρώματα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας (ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἡ μόνη). Ἡ κριτικὴ σιγὰ-σιγὰ ἐλάττωσε τὴν πειστικὴ δύναμη τῶν θρησκευτικῶν δοκου-

μέντων, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἀποκάλυψαν τὶς πλάνες ποὺ περιέχουν αὐτά, καὶ οἱ μέθοδες τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας φανέρωσαν τὴ μοιραία ὁμοιότητα ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν ποὺ σεβόμεθα καὶ τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων τῶν πρωτογόνων ἐποχῶν καὶ λαῶν.

Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τηρεῖ ὡρισμένη στάση ἀπέναντι τῶν προβλημάτων αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀπέναντι τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων σταματᾶ γιὰ μιὰ στιγμή, διστάζει, καὶ τέλος ἀποφασίζει νὰ περάσει καὶ αὐτῶν τὸ κατῶφλι. Ἡ πορεία αὐτὴ δὲν ξαίρει ἐμπόδια· ὅσο αὐξάνουν οἱ ἄνθρωποι στοὺς ὁποίους γίνονται προσιτοὶ οἱ θησαυροὶ τῆς γνώσης, τόσο καὶ μεγαλώνει ἡ τάση ἐγκατάλειψης τῆς θρησκευτικῆς πίστης: στὴν ἀρχὴ προσβάλλονται οἱ πιὸ ἀχρείαστες καὶ ἀνόητες ἀπαιτήσεις τῆς πίστης· κατόπιν δέ, μὲ τὴ σειρά τους, καὶ οἱ πιὸ θεμελιώδεις. Ἡ ἀναπόφευκτη μετάβαση πραγματοποιεῖται ἀθόρυβα μὲ τὴ βοήθεια ἡμιμέτρων καὶ μπαλωμάτων.

Ὁ πολιτισμὸς δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίποτε ἀπὸ τοὺς καλλιεργημένους ἀνθρώπους καὶ τοὺς πνευματικοὺς ἐργάτες. Αὐτοὶ θ᾽ ἀντικαταστήσουν ἀθόρυβα τὰ θρησκευτικὰ κίνητρα γιὰ μιὰ πολιτιστικὴ συμπεριφορά, μὲ ἄλλα κίνητρα ἐγκόσμιου χαρακτῆρα· ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ οἱ ἴδιοι κατὰ μέγα μέρος φορεῖς πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἀγραμμάτων, τῶν καταπιεζομένων, ποὺ ἔχουν λόγους νὰ εἶναι ἐχθροὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνόσω δὲν παίρνουν εἴδηση ὅτι δὲν πιστεύει πιὰ ὁ κόσμος σὲ θεό, ὅλα πᾶνε καλά. Ἀλλὰ τὸ μαθαίνουν ἀναπόφευκτα, κι᾽ ἂν ἀκόμα δὲ δημοσιευθεῖ αὐτὸ τὸ ἔργο. Καὶ εἶναι ἕτοιμοι νὰ δεχθοῦν τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως χωρὶς γι᾽ ἀντάλλαγμα, ν᾽ ἀναπτυχθεῖ μέσα τους ἡ ἐξέλιξη ἐκείνη, στὴν ὁποία ὁδηγεῖ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Δὲν ὑπάρχει τότε κίνδυνος νὰ χτυπήσουν αὐτὰ τὰ πλήθη, μὲ τὴν ἐχθρότητα ποὺ ἔχουν πρὸς τὸν πολιτισμό, τὸ ἀσθενὲς σημεῖον ποὺ ἀνεκάλυψαν στὸν τύραννό τους; Δὲν ἐπι-

τρέπεται νὰ σκοτώσεις τὸν πλησίον σου γιὰ μόνο τὸ λόγο ὅτι ὁ ἀγαθὸς θεὸς τὸ εἶχε ἀπαγορέψει καὶ θὰ ἐξεδικεῖτο σκληρὰ τὸ φόνο σ' αὐτὴν ἢ στὴν ἄλλη ζωή· σήμερα μαθαίνουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀγαθὸς θεός, ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ φοβόμαστε τὴν ἐκδίκησή του· σκοτώνουμε, λοιπόν, χωρὶς κανένα ἐνδοιασμὸ τὸν πλησίον μας καὶ λογαριαζόμαστε μὲ τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία. Ἔτσι ἢ πρέπει νὰ συγκρατοῦνται διὰ τῆς βίας τὰ ἐπίφοβα αὐτὰ πλήθη καὶ νὰ μὴ τοὺς δίνεται καμμιὰ εὐκαιρία διανοητικῆς ἀφύπνισης, ἢ πρέπει ν' ἀναθεωρηθοῦν ἐκ θεμελίων οἱ σχέσεις τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴ θρησκεία.

VIII

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ περιμένει ὅτι ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ δὲ θὰ συναντοῦσε ξεχωριστὲς δυσκολίες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θ' ἀπαρνιούμασταν κάτι, ἀλλὰ θὰ κερδίζαμε ἴσως περισσότερα ἀπ' ὅσα θὰ χάναμε καὶ θ' ἀποφεύγαμε ἕνα μεγάλο κίνδυνο. Ἀλλὰ φοβοῦνται, σὰ νὰ ἐπρόκειτο μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ νὰ ἐκτεθεῖ ὁ πολιτισμὸς σ' ἕναν ἀκόμη μεγαλύτερο κίνδυνο. Ὅταν ὁ ἅγιος Βονιφάτιος πελεκοῦσε τὸ ἱερὸ δένδρο τῶν Σαξώνων, ὅλοι ὅσοι ἦσαν παρόντες περίμεναν ὅτι θὰ γινότανε κανένα τρομακτικὸ συμβάν, ποὺ θὰ τιμωροῦσε τὴν ἀσέβεια. Δὲν ἔγινε ὅμως τίποτε καὶ οἱ Σάξωνες βαπτίσθηκαν.

Δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ πολιτισμὸς γιὰ τὸ συμφέρον τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων, ἐθέσπισε τὴν ἀπαγόρευση τοῦ φόνου τοῦ πλησίον, ὅταν τὸν μισοῦμε, ὅταν μᾶς ἐνοχλεῖ ἢ ὅταν ὀρεγόμεθα τ' ἀγαθά του. Γιατὶ ὁ φονιᾶς θὰ ἐπέσυρε τὴν ἐκδίκηση τῶν συγγενῶν τοῦ θύματος καὶ τὸ βουβὸ φθόνο τῶν ἄλλων ποὺ νοιώθουν μέσα τους ἐπίσης μιὰ ἐσωτερικὴ παρόρμηση γιὰ παρόμοιες βιαιότητες. Δὲ θὰ μποροῦσε, λοιπόν, νὰ χαρεῖ ἐπὶ πολὺ τὴν ἐκδίκησή του ἢ τὴ λεία του, ἀλλὰ θὰ

εἶχε ὅλες τὶς πιθανότητες νὰ σκοτωθεῖ καὶ αὐτὸς πολὺ γρήγορα. Ἂν κατώρθωνε νὰ προφυλαχθεῖ, χάρη σ᾿ ἐξαιρετικὴ δύναμη καὶ σύνεση, ἀπὸ ἕνα μεμονωμένο ἐχθρό, θὰ ὑπέκυπτε σὲ μιὰ συνωμοσία ἀντιπάλων, ἔστω καὶ λιγώτερο ἰσχυρῶν ἀπὸ αὐτόν. Ἂν δὲν ἐξυφαίνετο μιὰ τέτοια συνωμοσία, ὁ φόνος θὰ διεδέχετο τὸ φόνο ἐπ᾿ ἄπειρο καὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀλληλοεξοντώνοντο. Θὰ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἡ ἴδια κατάσταση πραγμάτων ποὺ ἐπικρατεῖ ἀκόμα στὴν Κορσικὴ μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν καὶ ποὺ ἐπέζησε, γενικά, μεταξὺ τῶν ἐθνῶν. Ἡ ἔλλειψη ἀσφάλειας καὶ ὁ ἴδιος κίνδυνος γιὰ ὅλους, ἑνώνει τοὺς ἀνθρώπους σὲ κοινωνία, ποὺ ἀπαγορεύει στὸ ἄτομο νὰ σκοτώνει, ἀλλὰ ποὺ ἐπιφυλάσσει γιὰ τὸν ἑαυτό της τὸ δικαίωμα νὰ σκοτώνει ἐκεῖνον ποὺ παραβαίνει αὐτὴ τὴν ἀπαγόρευση. Τότε ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι δικαιοσύνη καὶ ποινή.

Ἐν τούτοις δὲ γνωστοποιοῦμε στοὺς ἄλλους τὴ λογικὴ αὐτὴ αἰτία τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ φόνου· τοὺς διδάσκουμε ὅτι τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ τὴν ἔχει ψηφίσει ὁ θεός. Ἐπιτρέπουμε στὸν ἑαυτό μας νὰ μαντεύουμε τὶς ἐπιθυμίες του καὶ βρίσκουμε ὅτι δὲ θέλει νὰ ἀλληλοεξοντωθοῦν οἱ ἄνθρωποι. Μ᾿ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπενδύουμε τὴν πολιτιστικὴ ἀπαγόρευση μὲ μιὰ ξεχωριστὴ ἐπισημότητα, ἀλλὰ διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νὰ ἐξαρτήσουμε τὴν τήρησή της ἀπὸ τὴν πίστη στὸ Θεό. Ἂν σταματήσουμε αὐτὴ τὴ δουλειά, ἂν πάψουμε ν᾿ ἀποδίδουμε στὸ Θεὸ τὶς δικές μας ἐπιθυμίες καὶ περιορισθοῦμε νὰ στηρίζουμε τὴν πολιτιστικὴ ἀπαγόρευση σὲ κοινωνικὲς ἀνάγκες, καταργοῦμε ἔτσι τὸν ἱερὸ χαρακτῆρα της, ἀλλὰ καὶ γλυτώνουμε ἀπὸ ἕναν κίνδυνο. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτό, ὑπάρχει κι᾿ ἄλλο ἕνα πλεονέκτημα σ᾿ αὐτὴ τὴν τακτική. Ὁ χαρακτῆρας τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ἀπαραβιάστου, τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἔχει μεταδοθεῖ σὰν μόλυσμα ἀπὸ μερικὲς σπάνιες, ἀλλὰ σημαντικὲς ἀπαγορεύσεις, σ᾿ ὅλες τὶς ἄλλες πολιτιστικὲς ἀπαγορεύσεις, στοὺς νόμους καὶ στοὺς κανόνες. Ὁ φωτοστέφανος ὅμως αὐτὸς δὲ διατηρεῖται ἐπὶ

πολύ, γιατὶ οἱ δευτερεύουσες αὐτὲς ἀπαγορεύσεις ἐξουδετερώνονται ἀμοιβαῖα, εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς ἀντιφατικὲς ἀνάλογα μὲ τὶς χῶρες καὶ μὲ τὶς ἐποχὲς καὶ φέρνουν ὅλες τὴ σφραγίδα τῆς ἀνθρώπινης ἀτέλειας. Μπορεῖ κανεὶς εὔκολα νὰ διακρίνει στὶς ἀπαγορεύσεις αὐτὲς τὶ ὀφείλεται σὲ ἀνόητους φόβους, τὶ ἀποτελεῖ ἔκφραση ταπεινῶν συμφερόντων καὶ τὶ πηγάζει ἀπὸ ἐσφαλμένους συλλογισμούς. Ἡ κριτική, στὴν ὁποία εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς ὑποβάλουμε, ἐλαττώνει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ σεβασμὸ τὸν ὀφειλόμενο σ' ἄλλες πολιτιστικὲς ἀπαιτήσεις πιὸ δικαιολογημένες. Ἐπειδή, λοιπόν, εἶναι κάπως ντελικάτη δουλειὰ νὰ ξεχωρίσουμε τὶ ἔχει προστάξει ὁ ἴδιος ὁ θεὸς καὶ τὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν αὐθεντία ἑνὸς πανίσχυρου κοινοβουλίου ἢ ἑνὸς ἀνωτάτου ἄρχοντος, θὰ ἦταν πολὺ προτιμότερο ἂν ἀφήναμε τὸ θεὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση καὶ ἂν ὁμολογούσαμε ἔντιμα τὴν καθαρὰ ἀνθρώπινη προέλευση ὅλων τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ὑπαγορεύσεων τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ θὰ ἔχαναν κάθε δικαίωμα νὰ διεκδικοῦν μιὰ θεία προέλευση, θὰ ἔπαυαν νὰ εἶναι τόσο σκληροὶ καὶ τόσο ἀμετάβλητοι αὐτοὶ οἱ νόμοι καὶ οἱ κανόνες. Οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐγίνοντο ἱκανοὶ νὰ καταλάβουν ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις αὐτὲς δὲν ἔγιναν γιὰ νὰ τοὺς τυραννοῦν, ἀλλὰ γιὰ τὸ δικό τους συμφέρο καὶ ἑπομένως θὰ τηροῦσαν ἀπέναντί τους στάση περισσότερο φιλικὴ καὶ ἀντὶ νὰ κυττάζουν πῶς θὰ τὶς καταργήσουν θὰ προσπαθοῦσαν μόνο νὰ τὶς βελτιώσουν. Αὐτὸ θ' ἀποτελοῦσε ἕνα τεράστιο βῆμα προόδου πρὸς τὴ συμφιλίωση μὲ τὴν καταπίεση, ποὺ ἀσκεῖ ἀπάνω τους ὁ πολιτισμός.

Ἀλλὰ ἡ συνηγορία μας γιὰ τὴν καθαρὰ λογικὴ θεμελίωση τῶν πολιτιστικῶν ἀπαιτήσεων, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀναγωγή τους στὴν κοινωνικὴ ἀνάγκη, ταράσσεται ξαφνικὰ ἀπὸ μιὰ ἀμφιβολία. Διαλέξαμε γιὰ παράδειγμα τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ φόνου. Ἡ ἔκθεση ποὺ κάναμε ἀνταποκρίνεται ἄραγε στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ; Φοβούμεθα ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται. Ἡ ἔκθεσή

μας μοιάζει μᾶλλον μ' ἕνα λογικὸ κατασκεύασμα. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ψυχανάλυσης μελετήσαμε προσεχτικὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὴν πραγματικότητα συνέβηκαν ἀλλοιῶς τὰ πράγματα. Τὰ καθαρὰ λογικὰ κίνητρα, ἀκόμα καὶ στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο, δὲν προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία ἐναντίον τῶν ἐνστικτωδῶν παρορμήσεων. Πόσο ἀνίσχυρα θὰ ἦσαν στὸ ἀνθρώπινο κτῆνος τῶν πρωτογόνων χρόνων! Ἴσως οἱ ἀπόγονοί του νὰ ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμη νὰ ἀλληλοεξοντώνονται χωρὶς διακοπή, ἄν, ἀνάμεσα σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς φόνους, δὲ συνέβαινε ἕνας – ὁ φόνος τοῦ πρωτόγονου πατέρα—ποὺ προκάλεσε μιὰν ἀκαταμάχητη καὶ μὲ βαθύτατες συνέπειες συναισθηματικὴ ἀντίδραση. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ γέννησε τὸ παράγγελμα «οὐ φονεύσεις», ποὺ στὸν τοτεμισμό, περιοριζότανε μόνο στὸ ζῶο ποὺ ὑποκαθιστοῦσε τὸν πατέρα, κατόπιν ἐπεκτάθηκε στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ σήμερα δὲν τηρεῖται ἀκόμη ἀπόλυτα.

Ἀλλά, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων συλλογισμῶν, ποὺ δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναφέρω ἐδῶ, ὁ πρωτόγονος αὐτὸς πατέρας ἔγινε τὸ πρωτότυπο τοῦ Θεοῦ, τὸ πρότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ μεταγενέστερες γενεὲς διαμόρφωσαν τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ ἐξήγηση ἔχει δίκαιο ὡς τὸ ἑξῆς σημεῖο: ὁ θεὸς ἔλαβε πραγματικὰ μέρος στὴ γένεση αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης· τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ τὴ γέννησε ἡ ἐπέμβασή του καὶ ὄχι ἡ κατανόηση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Καὶ τὸ ν' ἀποδίδεται στὸ θεὸ αὐτὸ ποὺ θέλησαν οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου δικαιολογημένο· οἱ ἄνθρωποι τὸ ξαίρανε: εἶχαν ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα διὰ τῆς βίας καὶ κατόπιν ἀντιδρῶντας στὴν ἐγκληματική τους πράξη, ἀπεφάσισαν νὰ σέβονται στὸ ἑξῆς τὴ θέλησή του. Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία μᾶς εἶπε τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἔστω καὶ μὲ μορφὴ ἀλλοιωμένη, ἐνῶ ἡ δική μας λογικὴ ἔκθεση τὴν παραβίασε.

Τὸ βλέπουμε σήμερα : ἡ κληρονομία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν περιλαμβάνει ὄχι μόνο πραγματοποιήσεις πόθων, ἀλλὰ καὶ ἐνδιαφέρουσες ἱστορικὲς ἀναμνήσεις. Τί τεράστια, τί ἀσύγκριτη ἐξουσία πρέπει νὰ δίνει στὴ θρησκεία αὐτὴ ἡ συνεργασία τοῦ παρελθόντος μὲ τὸ μέλλον ! Ἀλλὰ χάρη σὲ μιὰ ἀναλογία ποὺ ἔρχεται στὸ νοῦ μας, θὰ δοῦμε ἴσως τώρα ν᾿ ἀνατέλλει μιὰ καινούργια μέρα ποὺ θὰ φωτίσει αὐτὰ τὰ ζητήματα. Δὲν εἶναι καλὸ νὰ μεταφυτεύουμε ἀντιλήψεις σ᾿ ἔδαφος ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ ἔδαφος ὅπου μεγάλωσαν, ἀλλὰ πρέπει ἐδῶ νὰ δείξουμε σὲ τὶ συνίσταται αὐτὴ ἡ συμφωνία. Ξαίρουμε ὅτι τὸ παιδὶ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐξέλιξή του πρὸς τὸν πολιτισμὸ χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ μιά, περισσότερο ἢ λιγότερο, ὀξεῖα νευρωτικὴ φάση. Αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παιδὶ δὲ μπορεῖ νὰ καταπιέσει μὲ ὀρθολογιστικὴ πνευματικὴ ἐργασία ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἐνστικτώδεις παρορμήσεις ποὺ ἔχει, παρορμήσεις ποὺ ἀργότερα, σὰν πολιτισμένος δὲ θὰ ξέρει τὶ νὰ τὶς κάνει καὶ ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὶς κατανικήσει μὲ πράξεις ἀπώθησης, πίσω ἀπ᾿ τὶς ὁποῖες πάντα κρύβεται σὰν κίνητρο ὁ φόβος. Οἱ περισσότερες ἀπ᾿ αὐτὲς τὶς παιδικὲς νευρώσεις ἐξαφανίζονται αὐτόματα ὅταν μεγαλώσει τὸ παιδί· αὐτὸ ἰδιαίτερα συμβαίνει μὲ τὶς δαιμονοφοβικὲς νευρώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι παθαίνει καὶ ἡ ἀνθρωπότης στὸ σύνολό της καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἐνῶ ἐξελίσσεται ἀνάμεσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες καταστάσεις ἀνάλογες μὲ τὶς νευρώσεις. Στὶς περιόδους ἄγνοιας καὶ πνευματικῆς ἀδυναμίας ποὺ πέρασε, δὲ μποροῦσε ἡ ἀνθρωπότης νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἀπάρνηση τῶν ἐνστίκτων ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἐπίδραση καθαρὰ συναισθηματικῶν δυνάμεων. Καὶ τὰ ὑπολείμματα αὐτῶν τῶν ἀγώνων της, ποὺ εἶναι ἀνάλογοι μὲ τὴν ἀπώθηση, καὶ ἔγιναν στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, παραμένουν ἐπὶ μακρὸν σὰν οὐσιῶδες μέρος τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ καθολικὴ δαιμονοφοβικὴ νεύρωση τῆς

ἀνθρωπότητος· κι᾽ ὅπως ἡ παρόμοια νεύρωση τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἔτσι καὶ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα, ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸν πατέρα. Σύμφωνα μ᾽ αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις, μποροῦμε νὰ προβλέψουμε ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς θρησκείας θὰ γίνει μὲ μιὰ μοιραία ἀναγκαιότητα καὶ ὅτι βρισκόμαστε σήμερα σ᾽ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ φάση τῆς ἐξέλιξης.

῾Η στάση μας μπρὸς σ᾽ αὐτὸ τὸ φαινόμενο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ στάση ἑνὸς νοήμονος παιδαγωγοῦ, ποὺ δὲν ἀντιτίθεται στὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τὴν ὁποία παρακολουθεῖ, ἀλλὰ ἀπ᾽ ἐναντίας προσπαθεῖ νὰ τὴν εὐνοήσει καὶ κυττάζει μόνο πῶς θὰ μετριάσει τὴ βιαιότητα, μὲ τὴν ὁποία γίνεται αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη. ῾Η ἀναλογία ὅμως αὐτὴ δὲν ἐξαντλεῖ τὴν οὐσία τῆς θρησκείας. ῾Η θρησκεία, ἂν ἀπ' αὐτὴ τὴ μεριὰ περιλαμβάνει ἐμπόδια ἀπωθητικοῦ χαρακτῆρα, τέτοια ποὺ μόνο ἡ δαιμονοφοβικὴ νεύρωση τοῦ ἀτόμου παρουσιάζει, ἀπ᾽ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐπιβάλλει ἕνα σύστημα αὐταπατῶν ποὺ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τοὺς πόθους, μὲ ἄρνηση τῆς πραγματικότητος, ἕνα σύστημα ποὺ τὸ συναντοῦμε, ἐξατομικευμένο, μόνο στὴν ἄνοια (amentia), ποὺ ἀποτελεῖ μακάρια κατάσταση πνευματικῆς σύγχυσης. Βέβαια αὐτά, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἁπλὲς συγκρίσεις, συγκρίσεις μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων προσπαθοῦμε νὰ κατανοήσουμε τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο· ἡ ἀτομικὴ παθολογία δὲ μᾶς προσφέρει ἀκριβεῖς ἀντιστοιχίες.

Τονίσθηκε πολλὲς φορὲς καὶ ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὸν Th. Reik ὅτι παρουσιάζεται μιὰ ἀναλογία μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τῆς δαιμονοφοβικῆς νεύρωσης, ὡς τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες καὶ ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες καὶ τὶς μεταπτώσεις στὴ διαμόρφωση τῶν θρησκειῶν δὲ διαφωτίζονται παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς ἀναλογίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀληθινὸς πιστὸς βρίσκεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξασφαλισμένος ἀπὸ τὸν κίνδυνο μερικῶν νευρικῶν νόσων, εἶναι ἀπόδειξη τῶν παραπάνω· ἡ παραδοχὴ ἀπ᾽ τὸν ἀληθινὸ πιστὸ τῆς παγκό-

σμιας νεύρωσης, τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν κόπο νὰ δημιουργήσει μιὰ προσωπικὴ νεύρωση.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἱστορικῆς ἀξίας ποὺ ἔχουν μερικὲς θρησκευτικὲς διδασκαλίες αὐξάνει τὸ σεβασμὸ ποὺ τοὺς τρέφουμε, ἀλλὰ δὲ στερεῖ ἀπὸ τὴν ἀξία της τὴν πρόθεσή μας νὰ τὶς ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ παραγγέλματα. Ἀπεναντίας. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ ὑπολείμματα μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ἀντιληφθοῦμε τὰ θρησκευτικὰ δόγματα, σὰν νευρωτικὲς ἐπιβιώσεις καὶ μποροῦμε σήμερα νὰ ποῦμε ὅτι ἀναμφίβολα ἐσήμανεν ἡ ὥρα γιὰ τὴν ἀντικατάσταση—ὅπως γίνεται καὶ στὴν ἀνανεωτικὴ θεραπεία τῶν νευρωτικῶν—τῶν συνεπειῶν τῆς ἀπώθησης μὲ τὰ πορίσματα τῆς λογικῆς νοητικῆς ἐργασίας. Μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψει ὅτι αὐτὴ ἡ διασκευὴ τῶν πολιτιστικῶν παραγγελμάτων δὲ θὰ σταματήσει στὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ ἱεροῦ χαρακτήρα των, ἀλλὰ ὅτι μιὰ γενικὴ ἀναθεώρηση τῶν παραγγελμάτων αὐτῶν θὰ ἐπιβάλει τὴν κατάργηση πολλῶν ἀπὸ αὐτά. Δὲν πρέπει κανεὶς νὰ λυπᾶται γι' αὐτό. Τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἔχει τεθεῖ καὶ ποὺ συνίσταται στὴ συμφιλίωση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν πολιτισμό, θὰ λυθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὸ μεγαλύτερό του μέρος. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ λυπόμαστε καθόλου γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι θὰ ἀπαρνηθοῦμε τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια παραδεχόμενοι τὴ λογικὴ προέλευση τῶν πολιτιστικῶν παραγγελμάτων. Οἱ ἀλήθειες ποὺ περιέχουν οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες, τόσο ἔχουν παραμορφωθεῖ καὶ συστηματικὰ ἀλλοιωθεῖ, ὥστε τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων δὲ θὰ μποροῦσε ν' ἀναγνωρίσει σ' αὐτὲς τὴν ἀλήθεια. Οἱ ἀλήθειες τῆς θρησκείας εἶναι σὰν τὴν ἀλήθεια ποὺ διατυπώνουμε ὅταν διηγούμαστε σ' ἕνα παιδὶ ὅτι ὁ πελαργὸς φέρνει τὰ νεογέννητα. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης λέμε τὴν ἀλήθεια ὑπερβολικὰ ἀλλοιωμένη, γιατὶ ξαίρουμε τὶ σημαίνει τὸ μεγάλο αὐτὸ πτηνό. Ἀλλὰ τὸ παιδὶ δὲν τὸ ξαίρει· ἀκούει μόνο τὴν παραμόρφωση τῆς ἀλήθειας, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀπατημένο καὶ ξαίρουμε ὅτι συχνά, ἡ δυσπιστία ποὺ τρέφει πρὸς τοὺς με-

γάλους καὶ τὸ ἀνυπόταχτο τοῦ χαρακτῆρα (πνεῦμα ἀντιλογίας ;), πηγάζει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐντύπωση. Ἔτσι καταλήξαμε στὴν πεποίθηση ὅτι εἶναι προτιμότερο ν' ἀποφεύγουμε τέτοιες συμβολικὲς ἀλλοιώσεις τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ μὴν κρύβουμε ἀπὸ τὸ παιδὶ τὴ γνώση τῆς πραγματικῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων, ἀρκεῖ νὰ τοῦ προσφέρεται μ' ἕναν τρόπο ποὺ ν' ἀναποκρίνεται στὸ βαθμὸ τῆς πνευματικῆς του ἀνάπτυξης.

IX

«Βλέπω ὅτι ἐπιτρέπετε στὸν ἑαυτό σας νὰ πέφτει σὲ ἀσυμφιλίωτες ἀντιφάσεις. Στὴν ἀρχὴ διακηρύσσετε ὅτι ἕνα ἔργο σὰν τὸ δικό σας εἶναι ὁλότελα ἀκίνδυνο. Κανένας, λέτε, δὲ μπορεῖ νὰ χάσει τὴν πίστη του μὲ παρόμοιες διατριβές. Ἀλλὰ ὅταν κανεὶς νοιώσει τὶς προθέσεις σας νὰ κλονίσετε τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἀποδεικνύεται λίγο κατόπιν, ἔχει δικαίωμα νὰ σᾶς ρωτήσει : γιατί δημοσιεύετε αὐτὸ τὸ βιβλίο ; Ἀλλοῦ ὁμολογεῖτε, ὡστόσο, ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνο, μάλιστα πολὺ ἐπικίνδυνο, νὰ μαθευτεῖ ὅτι δὲν πιστεύει πιὰ ὁ κόσμος σὲ θεό. Γιατὶ ὅποιος τὸ μάθει, ἐνῶ ὣς τότε εἶναι εὐπειθὴς στὸς νόμους τοῦ πολιτισμοῦ, θ' ἀποτινάξει κάθε ὑπακοὴ σ' αὐτούς. Ὅλη σας ἡ ἐπιχειρηματολογία, ὅταν λέτε πὼς εἶναι ἐπικίνδυνο γιὰ τὸν πολιτισμὸ νὰ ἔχουν οἱ νόμοι του θρησκευτικὴ προέλευση, βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ ἕνας πιστὸς νὰ γίνει ἄπιστος, κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἀντίφαση.

»Ἐπίσης πέφτετε καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ἀντίφαση ὅταν, ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ παραδέχεσθε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν κατευθύνεται ἀπὸ τὴ νόησή του, ἀλλὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὰ πάθη του καὶ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐνστίκτων του, κι' ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ἀντικαθιστᾶτε τὴ συναι-

σθηματικὴ βάση τῆς ὑπακοῆς του στὸν πολιτισμὸ μὲ μιὰ νοητικὴ βάση. Ὅποιος μπορεῖ ἂς καταλάβει. Ἐγὼ νομίζω πὼς ἢ τὸ ἕνα θὰ εἶναι σωστὸ ἢ τὸ ἄλλο.

»Ἔπειτα, ἡ ἱστορία δὲ σᾶς ἔχει διδάξει τίποτε ; Ἡ ἀπόπειρα γι' ἀντικατάσταση τῆς θρησκείας μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο ἔχει γίνει ἤδη καὶ πῆρε μάλιστα ἐπίσημο καὶ μεγαλοπρεπῆ χαρακτῆρα. Θὰ θυμόσαστε βέβαια τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση καὶ τὸ Ροβεσπιέρο. Ἀλλὰ θὰ θυμόσαστε καὶ τὸν ἐφήμερο χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀξιοθρήνητη ἀποτυχία αὐτοῦ τοῦ πειράματος. Τὸ ἴδιο γίνεται σήμερα καὶ στὴ Ρωσία καὶ δὲν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ ρωτήσουμε ποιὸ θὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. Πρέπει νὰ παραδεχθῆτε πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ ν' ἀψηφήσει τὴ θρησκεία.

»Εἴπατε ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καὶ μιὰ δαιμονοφοβικὴ νεύρωση. Ἀλλὰ δὲν ἀναλύσατε αὐτὴ τὴν ἄλλη φάση ποὺ παρουσιάζει. Σᾶς ἀρκεῖ νὰ ὑποδείξετε τὴν ἀναλογία της μὲ τὴ νεύρωση. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ μιὰ νεύρωση καὶ δὲ σᾶς νοιάζει γιὰ τὸ τὶ μπορεῖ νὰ χάσει ἡ ἀνθρωπότητα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο».

—Φαίνεται σὰ νὰ ἔχω πέσει σὲ ἀντιφάσεις, γιατὶ πραγματεύθηκα πολὺ βιαστικὰ ἕνα περίπλοκο θέμα. Μποροῦμε τώρα νὰ διορθώσουμε, ἐν μέρει, τὶς ἐλλείψεις. Ἐξακολουθῶ νὰ ἐπιμένω ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὁλότελα ἀβλαβές. Κανένας πιστὸς δὲ θ' ἀφήσει τὸν ἑαυτό του νὰ κλονισθεῖ στὴν πίστη του ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά μου ἢ ἀπὸ παρόμοια ἐπιχειρήματα. Κάθε πιστὸς εἶναι δεμένος μὲ τὴν οὐσία τῆς θρησκείας του μὲ κάποιο δεσμὸ τρυφερότητος. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ πολλοὶ ἄνθρωποι ποὺ δὲν εἶναι πιστοὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια. Αὐτοὶ ὑπακούουν στοὺς νόμους τοῦ πολιτισμοῦ, γιατὶ ἀφήνονται νὰ τρομοκρατοῦνται ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς τῆς θρησκείας καὶ φοβοῦνται τὴ θρησκεία ἐνόσω σκέπτονται ὅτι ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς πραγματικότητος αὐτῆς ποὺ τοὺς ἐπιβάλλει περιορισμούς. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ τσακίζουν κάθε ἐμπόδιο μόλις τολμήσουν ν' ἀπαρνηθοῦν τὴν πίστη στὴν πραγματικότητα τῆς θρησκείας· ἀλλὰ οἱ ἄν-

θρωποι αὐτοὶ δὲν ὁδηγοῦνται στὴν ἀλλαξοπιστία ἀπὸ συλλογισμούς. Παύουν νὰ φοβοῦνται τὴ θρησκεία ὅταν διαπιστώσουν ὅτι καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἄνθρωποι δὲν τὴ φοβοῦνται, καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων ἐννοοῦσα ὅταν ἔλεγα ὅτι θὰ μάθουν τὴν παρακμὴ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιρροῆς καὶ χωρὶς νὰ δημοσιεύσω τὸ βιβλίο μου.

Νομίζω ὅμως ὅτι δίνετε πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅ,τι πρέπει, στὴν ἄλλη ἀντίφαση γιὰ τὴν ὁποία μὲ κατηγορεῖτε. Οἱ ἄνθρωποι ἐλάχιστα ἐπηρεάζονται ἀπὸ λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ κυριαρχοῦνται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τοὺς ἐνστικτώδεις πόθους των· γιατί νὰ τοὺς στερήσουμε ἀπὸ ἕνα μέσο ἱκανοποίησης τῶν ἐνστίκτων των καὶ νὰ θελήσουμε νὰ τὸ ἀντικαταστήσουμε μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα; Βέβαια οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἔτσι καμωμένοι·ἀλλὰ ρωτήσατε ποτὲ τὸν ἑαυτό σας ἂν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι τέτοιοι, ἂν ἡ ἐσωτερικὴ φύση των τοὺς ἀναγκάζει σ' αὐτό;Εἶναι σὲ θέση ἕνας ἀνθρωπολόγος νὰ δώσει τὸν κεφαλικὸ δείκτη ἑνὸς λαοῦ στὸν ὁποῖο θὰ ἐπικρατοῦσε τὸ ἔθιμο νὰ παραμορφώνουν μὲ διάφορα μέσα τὸ κρανίο τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὰ πρῶτα τους χρόνια ; Σκεφθῆτε τὴ θλιβερὴ ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς σπινθηροβόλου εὐφυΐας ἑνὸς ὑγιοῦς παιδιοῦ καὶ τῆς διανοητικῆς ἀδυναμίας ἑνὸς μεσόκοπου. Ἀποκλείεται ἐντελῶς νὰ ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ μαρασμοῦ στὴ θρησκευτικὴ ἀκριβῶς ἀγωγή ; Πιστεύω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περάσει πάρα πολὺς καιρὸς γιὰ ν' ἀρχίσει ἕνα παιδί, στὸ ὁποῖο δὲν εἶπαν τίποτε, ν' ἀνησυχεῖ γιὰ θεὸ καὶ γιὰ πράγματα τοῦ ὑπερπέραν. Ἴσως οἱ ἰδέες ποὺ θὰ ἐσχημάτιζε γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ν' ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἴδιους δρόμους ποὺ ἀκολούθησαν καὶ στοὺς προγόνους του. Ἐν τούτοις, δὲν περιμένουν νὰ γίνει μόνη της αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη· τοῦ ἐπιβάλλουν τὶς θρησκευτικὲς διδασκαλίες σὲ μιὰ ἡλικία ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἐνδιαφερθεῖ γι' αὐτὲς καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ συλλάβει τὴ σημασία τους. Τὰ δυὸ θεμελιώδη σημεῖα τῶν συμερινῶν παιδαγωγικῶν προγραμμάτων δὲν εἶναι τὸ νὰ ἐπιβραδύνουν τὴ γενετήσια ἀνά-

πτυξη τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τὸ ὑποτάξουν ἐνωρὶς στὴν ἐπιρροὴ τῆς θρησκείας ; Ὅταν ἔπειτα ἀφυπνισθεῖ νοητικὰ τὸ παιδί, οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες ἔχουν πιὰ γίνει γι' αὐτὸ ἀπρόσβλητες. Πιστεύετε ἐν τούτοις ὅτι εἶναι ὠφέλιμο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς διάνοιας νὰ ἀπαγορεύεται μὲ ἀπειλὲς τιμωριῶν τῆς κόλασης ἡ ἔρευνα ἑνὸς τομέα τέτοιας σημασίας ; Δὲ μποροῦμε νὰ ἐκπλησσόμεθα ὑπερβολικὰ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀδυναμία οἱουδήποτε, ποὺ παραδέχτηκε χωρὶς κριτικὴ ὅλες τὶς μωρίες, ποὺ περιέχουν οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες καὶ ποὺ ἔκλεισε τὰ μάτια του μπρὸς στὶς ἀντιφάσεις των. Ἐν τούτοις δὲν ἔχουμε ἄλλο μέσο γιὰ τὴν καθυπόταξη τῶν ἐνστίκτων μας, ἀπὸ τὴ νόηση. Καὶ πῶς νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι ἄνθρωποι ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τέτοιων νοητικῶν ἀπαγορεύσεων, θὰ μποροῦσαν νὰ φθάσουν στὴν πραγματοποίηση τοῦ ψυχολογικοῦ ἰδεώδους γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς νόησης ; Ξαίρετε ἄλλως τε ὅτι ἐπαναλαμβάνουν κάθε τόσο : οἱ γυναῖκες γενικὰ ἔχουν μιὰ πνευματικὴ ἀδυναμία «φυσιολογικοῦ» χαρακτῆρος, δηλαδὴ νόηση μικρότερη ἀπὸ τὴ νόηση τοῦ ἀνδρός. Τὸ πρᾶγμα, καθ' ἑαυτὸ εἶναι συζητήσιμο καὶ ἡ ἐξήγησή του ἐπισφαλής· ὡστόσο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ διανοητικοῦ αὐτοῦ μαρασμοῦ ὅτι οἱ γυναῖκες ἐξακολουθοῦν νὰ ὑποφέρουν γιατὶ τοὺς ἀπαγορεύεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ μὲ σκληρότητα νὰ ἀπασχολοῦνται διανοητικὰ μὲ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα ποὺ τὶς ἐνδιαφέρουν περισσότερο : μὲ τὰ προβλήματα τῆς γενετήσιας ζωῆς. Ἐνόσω ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ μικρά του χρόνια θὰ ὑφίσταται τὴν ἐπιρροή, ἐκτὸς τῆς γενετησιακῆς νοητικῆς ἀπαγόρευσης καὶ τῆς θρησκευτικῆς νοητικῆς ἀπαγόρευσης καὶ ἐκείνης ποὺ πηγάζει ἀπὸ αὐτήν : τῆς «νομιμόφρονος» πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς δασκάλους νοητικῆς ἀπαγόρευσης, δὲ θὰ μποροῦμε νὰ ξαίρουμε τὶ εἶναι πραγματικὰ καὶ ποιὰ τὰ φυσικά του χαρακτηριστικά.

Ἀλλὰ θὰ μετριάσω τὸ ζῆλο μου καὶ θὰ δεχθῶ ὅτι

ἴσως καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος κυνηγῶ μιὰν αὐταπάτη. Ἴσως ἡ ἀνθρώπινη φύση νὰ μὴ ἄλλαζε κι᾿ ὅταν θὰ ἔπαυαν πιὰ νὰ ἐπιδιώκουν μὲ τὴν ἀγωγὴ τὴν ὑποδούλωση τῶν παιδιῶν στὸ θρησκευτικὸ ζυγό. Δὲν ξαίρω τίποτε, κι᾿ οὔτε σεῖς μπορεῖτε νὰ ξαίρετε. Ὄχι μόνο τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς φαίνονται ἄλυτα στὶς μέρες μας, ἀλλὰ καὶ πολὺ μικρότερα ζητήματα εἶναι δυσκολοεξήγητα. Ἐν τούτοις θὰ ὁμολογήσετε μαζύ μου ὅτι δικαιολογούμεθα νὰ τρέφουμε μεγάλες ἐλπίδες γιὰ τὸ μέλλον· ἴσως ἀνακαλύψαμε ἕνα θησαυρὸ ποὺ θὰ πλούτιζε τὸν πολιτισμό μας καὶ θ᾿ ἄξιζε νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ δοκιμὴ μιᾶς μὴ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἂν ἀποτύχει ἡ ἀπόπειρα, θὰ εἶμαι ἕτοιμος νὰ ἐγκαταλείψω κάθε μεταρρύθμιση καὶ νὰ ξαναγυρίσω στὴν προγενέστερη περιγραφικὴ κρίση: ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιούργημα μὲ ἀδύνατη νόηση καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὰ ἔνστικτά του.

Σ᾿ ἕνα ἄλλο σημεῖο εἶμαι ἐξ ὁλοκλήρου σύμφωνος μαζύ σας. Θὰ ἦταν βέβαια ἀνόητο ν᾿ ἀρχίσει κανεὶς μὲ μιὰ ἀπότομη καὶ διὰ τῆς βίας κατάργηση τῆς θρησκείας. Τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ δὲ θὰ εἶχε καμμιὰ ἐλπίδα ἐπιτυχίας. Ὁ πιστὸς δὲ δέχεται νὰ τοῦ ξεριζώσεις τὴν πίστη του οὔτε μ᾿ ἐπιχειρήματα, οὔτε μὲ διαταγές. Ἕνα πρόσωπο ποὺ ἐπὶ χρόνια ἔπαιρνε ὑπνωτικά, δὲ μπορεῖ φυσικά, νὰ κοιμηθεῖ ἂν θελήσεις νὰ τοῦ τὰ στερήσεις ἀμέσως. Ἡ παρηγορητικὴ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στὸν ἄνθρωπο ἡ θρησκεία μπορεῖ νὰ παραλληλισθεῖ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν ὑπνωτικῶν· αὐτὸ ποὺ γίνεται σήμερα στὴν Ἀμερική, ἀποτελεῖ μιὰ πολὺ καλὴ ἀπόδειξη τῆς ὁμοιότητος. Ἐκεῖ θέλουν νὰ στερήσουν τοὺς ἀνθρώπους—προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς γυναικοκρατίας—ἀπὸ κάθε διεγερτικό, ἀπὸ κάθε μεθυστικὸ πιοτὸ καὶ τοὺς παραχορταίνουν, σ᾿ ἀντάλλαγμα, μ᾿ εὐσέβεια. Νά κι᾿ ἄλλο ἕνα πείραμα, γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ὁποίου δὲ μπορουῦμε ν᾿ ἀμφιβάλλουμε.

Ἔτσι δὲν εἶμαι σύμφωνος μαζύ σας, ὅταν λέτε ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ κανένα τρόπο δὲ θ᾿ ἀψηφοῦσε τὴν παρηγοριὰ ποὺ τοῦ δίνει ἡ θρησκευτικὴ αὐταπάτη, ὅτι χωρὶς

αὐτὴν θὰ τοῦ ἦταν ἀνυπόφορο τὸ βάρος τῆς ζωῆς, ἡ σκληρὴ πραγματικότητα. Ναί, αὐτὸ εἶναι σωστὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸν ποτίσατε ἀπὸ παιδὶ μὲ τὸ γλυκὸ—ἢ γλυκόπικρο—πιοτό. Ἀλλὰ γιὰ τὸν ἄλλο, γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἀνατράφηκε στὴ νηφαλιότητα ; Ἴσως ἐκεῖνος ποὺ δὲν ὑποφέρει ἀπὸ καμμιὰ νεύρωση δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μεθύσι γιὰ νὰ τὴ ζαλίσει. Χωρὶς ἀμφιβολία τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ πολὺ δύσκολη θέση· θὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ὁμολογήσει ὅλη τὴν ἀδυναμία του, τὴ μικρότητά του μέσα στὸ σύνολο τοῦ σύμπαντος· δὲ θὰ εἶναι πιὰ τὸ κέντρο τῆς δημιουργίας, τὸ ἀντικείμενο τῶν τρυφερῶν φροντίδων μιᾶς εὐνοϊκῆς Πρόνοιας. Θὰ βρισκόταν στὴν ἴδια θέση μὲ τὸ παιδὶ ποὺ ἄφησε τὸ πατρικό του σπίτι, ὅπου ἦταν τόσο καλὰ καὶ ὅπου ἔκανε ζέστη. Ἀλλὰ δὲν πρέπει, τέλος πάντων, νὰ ξεπερασθεῖ τὸ στάδιο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ; Δὲ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ μένει αἰώνια παιδί· πρέπει ἐπὶ τέλους νὰ περιπλανηθεῖ μέσα στὸ ἐχθρικὸ σύμπαν. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε : «ἀγωγὴ ἐν ὄψει τῆς πραγματικότητος»· χρειάζεται, τάχα, νὰ σᾶς πῶ ὅτι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς ποὺ εἶχα, γράφοντας αὐτὴ τὴ μελέτη, ἦταν νὰ ἐπισύρω τὴν προσοχή σας στὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς προόδου ;

Φοβεῖσθε, χωρὶς ἄλλο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ ν᾽ ἀνθέξει σ᾽ αὐτὴ τὴ σκληρὴ δοκιμασία ; Ἐν τούτοις πρέπει νὰ ἐλπίζουμε πάντα. Εἶναι ἤδη κάτι νὰ ξαίρεις ὅτι πρέπει νὰ στηρίζεσαι μόνο στὶς δικές σου δυνάμεις. Μαθαίνεις τότε νὰ τὶς χρησιμοποιεῖς ὅπως πρέπει. Ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ εἶναι καὶ τελείως ἄοπλος· ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ κατακλυσμοῦ, πολλὰ τοῦ ἔμαθε ἡ ἐπιστήμη του καὶ θ᾽ αὐξήσει ἀκόμη περισσότερο τὴ δύναμή του. Ὅσον ἀφορᾶ, τώρα, τὰ μεγάλα κακά, τὰ ἀναγκαῖα κακὰ ποὺ μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ πεπρωμένο καὶ ποὺ δὲ μποροῦμε μὲ κανένα τρόπο νὰ τ᾽ ἀποτρέψουμε, αὐτὰ θὰ μάθει ὁ ἄνθρωπος νὰ τὰ ὑπομένει μὲ καρτερία. Τί τοῦ χρησιμεύει ἡ αὐταπάτη ὅτι ἔχει μεγάλα κτήματα στὴ σελήνη, κτήματα

ἀπὸ τὰ ὁποῖα κανένας ὣς τώρα δὲν εἶδε τὰ εἰσοδήματα ; Μικρὸς καλλιεργητής, ἐδῶ κάτω, θὰ προσπαθεῖ νὰ καλλιεργεῖ τὸ πλέθρο τῆς γῆς ποὺ τοῦ ἀνήκει, μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ νὰ τὸν τρέφει. Ἔτσι ἀποσύροντας τὶς ἐλπίδες του ἀπ' τὸ ὑπερπέραν ἢ συγκεντρώνοντας στὴν ἐπίγεια ζωὴ ὅλη του τὴν ἀπελευθερωμένη πιὰ δραστηριότητα, θὰ ἐπιτύχει ἀναμφίβολα νὰ καταστήσει τὴ ζωὴ ὑποφερτὴ σ' ὅλους καὶ ὁ πολιτισμὸς δὲ θὰ καταπιέζει πιὰ κανένα. Τότε θὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ πεῖ χωρὶς ὀδύνη, μαζὺ μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συναδέλφους μας στὴν ἀπιστία :

Den Himmel überlassen wir
Den Engeln und den Spatzen (*).

X

«Νά κάτι ποὺ φαίνεται θαυμάσιο! Μιὰ ἀνθρωπότητα ποὺ θὰ ἔχει ἀπαρνηθεῖ κάθε αὐταπάτη καὶ ποὺ θὰ γινόταν ἔτσι ἱκανὴ νὰ δημιουργήσει πάνω στὴ γῆ μιὰ ὑποφερτὴ ὕπαρξη! Δυστυχῶς δὲ μπορῶ νὰ συμμερισθῶ τὶς ἐλπίδες σας. Ὄχι γιατὶ εἶμαι σκληροτράχηλος ἀντιδραστικός, ὅπως θὰ μὲ νομίζετε ἴσως. Ἀλλὰ γιατὶ ἔχω εὐθυκρισία. Μοῦ φαίνεται πὼς τώρα ἀντιστρέψαμε τοὺς ρόλους : σεῖς εἶστε τώρα ὁ ὀνειροπόλος ποὺ ἀφήνετε νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ αὐταπάτες καὶ ἐγὼ ἀντιπροσωπεύω τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τὸ δικαίωμα τοῦ σκεπτικισμοῦ. Αὐτὰ ποὺ ἐκθέσατε παραπάνω μοῦ φαίνεται πὼς στηρίζονται πάνω σὲ πλάνες, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα ποὺ μοῦ δώσατε, θὰ τὶς ὀνομάσω αὐταπάτες· γιατὶ προδίδεται σ' αὐτὲς σαφέστατα ἡ ἐπιρροὴ τῶν πόθων σας. Βαυκαλίζεσθε μὲ τὴν ἐλπίδα

(*) «Χαρίζουμε τὸν οὐρανὸ στοὺς ἀγγέλους καὶ στὰ σπουργίτια» (Ἑρρ. Χάϊνε : Deutschland, I).

ὅτι οἱ γενεὲς ποὺ στὰ παιδικά τους χρόνια δὲ θὰ ἔχουν ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν, θὰ ἐπιτύχουν εὔκολα τὴν ἐπιθυμητὴ κυριαρχία τῆς νόησης πάνω στὴν ἐνστικτώδη ζωή τους. Νά κάτι ποὺ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα αὐταπάτη· στὸ σημαντικώτατο αὐτὸ σημεῖο ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει ἐλάχιστες πιθανότητες νὰ μεταβληθεῖ. Ἂν δὲ γελιέμαι—ξαίρουμε τόσο λίγα γιὰ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς—ὑπάρχουν, ἀκόμα καὶ σήμερα, λαοὶ ποὺ δὲ μεγαλώνουν κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἑνὸς θρησκευτικοῦ συστήματος καὶ ποὺ ὡστόσο δὲν πλησιάζουν καθόλου στὸ ἰδεῶδες ποὺ προτείνετε. Ἂν θέλει κανεὶς νὰ διώξει ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκό μας πολιτισμὸ τὴ θρησκεία μπορεῖ νὰ τὸ ἐπιτύχει μόνο μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἄλλου θεωρητικοῦ συστήματος, καὶ αὐτὸ τὸ σύστημα, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς θὰ πάρει ὅλα τὰ ψυχολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκείας : ἁγιότητα, αὐστηρότητα, μισαλλοδοξία καὶ τὴν ἴδια ἀπαγόρευση τῆς σκέψης, ἀπὸ τὴν ὁποία θέλει ν᾽ ἀπαλλαγεῖ. Σᾶς χρειάζεται κάτι τέτοιο γιὰ ν᾽ ἀντιμετωπίσετε τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγωγῆς. Καὶ δὲ μπορεῖτε ν᾽ ἀπαρνηθῆτε τὴν ἀγωγή. Ὁ δρόμος ποὺ πρέπει νὰ διατρέξει τὸ παιδὶ ὥσπου νὰ γίνει πολιτισμένος ἄνθρωπος, εἶναι μακρύς· πολλοὶ νέοι θὰ παραστρατοῦσαν σ᾽ αὐτὸν καὶ δὲ θὰ κατόρθωναν νὰ ἐκπληρώσουν ἐγκαίρως τὰ ζωτικά των καθήκοντα, ἂν ἀφήνοντο ἀκαθοδήγητοι στὴν ἀτομική τους ἐξέλιξη. Καὶ οἱ διδασκαλίες ποὺ θὰ ἔχουν χρησιμεύσει γιὰ τὴν ἀγωγή τους θὰ περιορίζουν πάντα τὴ σκέψη τους στὴ ὥριμη ἡλικία, ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει σήμερα μὲ τὴ θρησκεία. Δὲν τονίζεται ὅτι τὸ βασικὸ καὶ ἀναπόφευκτο σφάλμα τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὅπως καὶ κάθε ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, εἶναι ὅτι ἐπιβάλλει στὸ παιδί, μολονότι εἶναι ἀκόμα ἀδύνατο στὸ πνεῦμα καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὰ ἔνστικτά του, νὰ παίρνει ἀποφάσεις, ποὺ μόνο τὸ ὡριμασμένο πνεῦμα τοῦ ἐνηλίκου μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ; Ἐν τούτοις ὁ πολιτισμὸς δὲ μπορεῖ νὰ κάνει ἀλλοιῶς, γιατὶ ἡ μακραίων ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος πρέπει νὰ συμ-

πληρωθεῖ, γιὰ κάθε ἄτομο, μέσα στὰ λίγα χρόνια ποὺ διαρκεῖ ἡ παιδικὴ ἡλικία καὶ μόνο μὲ συναισθηματικὲς ἐπιδράσεις εἶναι δυνατὸ νὰ καθοδηγηθεῖ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ προορισμοῦ ποὺ τοῦ ἐπιβάλλεται. Αὐτὴ εἶναι ἡ προοπτικὴ ποὺ ἀνοίγεται στὰ ***πρωτεῖα τοῦ νοητικοῦ***, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλᾶτε.

»Μὴ ἐκπλήσσεσθε, λοιπόν, γιατί εἶμαι ὑπὲρ τῆς διατήρησης τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας σὰν βάσης τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται γιὰ ἕνα πρόβλημα πρακτικοῦ χαρακτῆρος καὶ ὄχι γιὰ ζήτημα ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου. Ἐφ᾽ ὅσον γιὰ τὸ συμφέρον τῆς διατήρησης τοῦ πολιτισμοῦ μας, δὲ μποροῦμε νὰ περιμένουμε, χωρὶς νὰ ἐπιδράσουμε πάνω στὸ ἄτομο, ὅτι θὰ γίνει ὥριμο γιὰ τὸν πολιτισμὸ—πολλὰ ἄτομα, ἄλλως τε, ποτὲ δὲ θὰ γίνουν—, ἐφ᾽ ὅσον εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ἐπιβάλλουμε στὸ παιδὶ ποὺ μεγαλώνει ἕνα ὁποιοδήποτε σύστημα διδασκαλιῶν, ποὺ θὰ μείνει ἐνεργὸ μέσα του σὰ σύστημα ἀπαιτήσεων, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποβληθοῦν σὲ κριτική, μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ θρησκευτικὸ σύστημα εἶναι τὸ πιὸ κατάλληλο γιὰ νὰ ἐκπληρώσει αὐτὴ τὴ λειτουργία, καὶ κυρίως γιατὶ ἔχει τὴ δύναμη νὰ παρηγορεῖ καὶ νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς πόθους, δύναμη στὴν ὁποία ἰσχυρίζεσθε ὅτι ἀναγνωρίσατε τὴν ***αὐταπάτη***. Μπρὸς στὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζονται γιὰ τὴ γνώση ἑνὸς ὁποιουδήποτε τμήματος τῆς πραγματικότητος, μπρὸς στὴ σχετικὴ ἀμφιβολία γιὰ τὴ δυνατότητα ἀκόμα κάθε γνώσης, εἶναι σωστὸ νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων ἀποτελοῦν ἐπίσης ἕνα τμῆμα τῆς πραγματικότητος, καὶ μάλιστα ἕνα πολὺ συμαντικὸ τμῆμα, κι᾽ ἕνα τμῆμα ποὺ μᾶς ἀφορᾶ καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικά.

»Βρίσκω κι᾽ ἄλλο ἕνα πλεονέκτημα τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας σ᾽ ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της ἐκεῖνα ποὺ φαίνεται ὅτι σᾶς πειράζουν ξεχωριστά. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐπιδέχεται μιὰ ἰδεαλιστικὴ κάθαρση καὶ ἀνύψωση, μὲ τὶς ὁποῖες μπορεῖ ν᾽ ἀπαλλαγεῖ, σχε-

δὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ἀπὸ κάθε τι ποὺ φέρνει τὴ σφραγίδα τοῦ πρωτογόνου καὶ παιδικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι. Ἐκεῖνο ποὺ τῆς μένει τότε εἶναι ἕνα σύνολο ἰδεῶν στὶς ὁποῖες δὲν ἀντιλέγει πιὰ ἡ ἐπιστήμη καὶ τὶς ὁποῖες δὲ θὰ μποροῦσε ν' ἀνασκευάσει.

»Οἱ μεταμορφώσεις αὐτὲς τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, ποὺ τὶς καταδικάσατε σὰν ἡμίμετρα καὶ συμβιβασμούς, ἐπιτρέπουν τὴν ἀποφυγὴ τοῦ σχίσματος μεταξὺ τῶν ἀμορφώτων μαζῶν καὶ τῶν φιλοσόφων καὶ διανοητῶν· περιλαμβάνουν ἕνα στοιχεῖο κοινὸ καὶ στὶς δυὸ μερίδες, στοιχεῖο θεμελιώδους σημασίας γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πολιτισμοῦ. Χάρη σ' αὐτὲς δὲν ὑπάρχει πιὰ φόβος νὰ ἔρθει στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ θὰ μάθει ὅτι οἱ ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις δὲν πιστεύουν πιὰ σὲ θεό. Ἀπέδειξα θαρρῶ ὅτι οἱ προσπάθειές σας συνίστανται στὸ ν' ἀντικαταστήσετε μιὰν αὐταπάτη ποὺ ἔχει δώσει τὶς ἐξετάσεις της καὶ ποὺ ἔχει κάποια συναισθηματικὴ ἀξία, μὲ μιὰ ἄλλη αὐταπάτη ποὺ δὲν ἔχει ὑποστεῖ δοκιμασία καὶ ποὺ δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ἀξία».

—Δὲν εἶμαι ἀπρόσβλητος ἀπὸ τὴν κριτική σας. Ξαίρω πόσο εἶναι δύσκολο νὰ γλυτώσουμε ἀπὸ αὐταπάτες· ἴσως κι' αὐτὲς ἀκόμα οἱ ἐλπίδες, ποὺ ὁμολόγησα ὅτι τρέφω, νὰ ἔχουν χαρακτῆρα αὐταπάτης. Ἀλλὰ κάνω μιὰ διάκριση : οἱ αὐταπάτες μου—ἐκτὸς τοῦ ὅτι καμμιὰ τιμωρία δὲν ἀπειλεῖ ἐκείνους ποὺ δὲν τὶς συμμερίζονται—δὲν εἶναι ἀδιόρθωτες σὰν τὶς θρησκευτικὲς αὐταπάτες· δὲν ἔχουν παραληρηματικὸ χαρακτῆρα. Ἂν ἡ πεῖρα ἀπόδειχνε—ὄχι σὲ μένα ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ μένα στοὺς ἄλλους ποὺ θὰ ἐσκέπτοντο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο—ὅτι ἀπατηθήκαμε, τότε, ἁπλούστατα, θ' ἀπαρνιόμασταν τὶς ἐλπίδες μας. Πάρτε, λοιπόν, τὴν προσπάθειά μου, στὴν πραγματική της σημασία : ἕνας ψυχολόγος ποὺ δὲν ὑποτιμᾶ καθόλου τὶς δυσκολίες γιὰ μιὰ προσαρμογὴ σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, προσπαθεῖ νὰ διατυπώσει μιὰ κρίση πάνω στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν ἀληθειῶν, ποὺ κατέκτησε μελετῶντας τὴν ψυ-

χική ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία ὣς τὴν ἡλικία τῆς ὡριμότητος. Ὁ ψυχολόγος αὐτὸς ἔχει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ θρησκεία μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ μιὰ παιδικὴ νεύρωση καὶ εἶναι ἀρκετὰ αἰσιόδοξος ὥστε νὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἀνθρωπότης θὰ ξεπεράσει τὴ νευρωτικὴ αὐτὴ φάση, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τώρα πολλὰ παιδιὰ μεγαλώνοντας θεραπεύονται ἀπὸ παρόμοιες νευρώσεις. Οἱ γνώσεις αὐτὲς ποὺ κατακτήθηκαν χάρη στὴν ἀτομικὴ ψυχολογία εἶναι ἴσως ἀνεπαρκεῖς, ἡ μεταφορά τους στὸ ἀνθρώπινο γένος εἶναι, ἴσως, ἀδικαιολόγητη, ἡ αἰσιοδοξία, ἴσως, ἀποδείχνεται ἐδῶ ἀβάσιμη· παραδέχομαι ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ ἀβέβαια πράγματα. Ἀλλὰ δὲ μπορεῖ κανεὶς πάντα νὰ συγκρατεῖται καὶ νὰ μὴ λέει αὐτὰ ποὺ σκέπτεται καὶ εἶναι ἄξιος συγνώμης ὅταν δὲ δίνει σ' αὐτὸ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅ,τι ἔχει.

Δυὸ σημεῖα ἀκόμη πρέπει νὰ μὲ ἀπασχολήσουν. Πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀδυναμία τῆς δικῆς μου θέσης δὲν ἐνισχύει καθόλου τὴ δική σας. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ὑπερασπίζεσθε μιὰ χαμένη ὑπόθεση. Θὰ ματαιοπονοῦμε λέγοντας καὶ ξαναλέγοντας ὅτι ἡ ἀνθρώπινη νόηση εἶναι ἀνίσχυρη μπρὸς στὰ ἔνστικτα τῶν ἀνθρώπων, κι' ἔχοντας δίκιο σ' αὐτό. Ὑπάρχει ὅμως κάτι τὸ ἰδιαίτερο σ' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία: ἡ φωνὴ τῆς νόησης εἶναι χαμηλή, ἀλλὰ ποτὲ δὲ σταματήσαμε νὰ τὴν ἀκοῦμε. Καὶ ὕστερα ἀπὸ ἐπανειλημμένα καὶ ἀναρίθμητα διωξίματά της, πάλι στὸ τέλος τὴν ἀκοῦμε. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα σημεῖα ποὺ δικαιολογοῦν τὴν αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου μετρίας σημασίας.

Ξεκινῶντας ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦμε νὰ ἔχουμε κι' ἄλλες ἐλπίδες. Ὁ καιρὸς ποὺ θὰ πάρει τὰ πρωτεῖα ἡ νόηση εἶναι ἀναμφισβήτητα πολὺ μακρυνός, ἀλλὰ τὸ διάστημα ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ αὐτὸν δὲν εἶναι ἄπειρο. Κ' ἐπειδὴ ὅταν θὰ ἔχει τὰ πρωτεῖα ἡ νόηση θὰ ἐπιδιώξει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τοὺς ἴδιους σκοποὺς μ' ἐκείνους ποὺ σᾶς ἐπιβάλλει ὁ θεός σας: τὴν ἀνθρώπινη συναδέλφωση καὶ τὴν ἐλάττωση τῆς ὀδύνης, εἴμαστε

δικαιολογημένοι νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀνταγωνισμός μας εἶναι προσωρινός. Ἐννοεῖται ὅτι θὰ τοὺς ἐπιδιώξουμε μέσα στ' ἀνθρώπινα ὅρια καὶ στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, ἡ ***Ἀνάγκη***, θὰ τὸ ἐπιτρέψει. Ἔτσι ἐλπίζουμε τὸ ἴδιο πρᾶγμα, ἀλλὰ σεῖς εἶστε περισσότερο ἀνυπόμονοι, περισσότερο ἀπαιτητικοί, καὶ—γιατί νὰ μὴ τὸ πῶ;—περισσότερο ἐγωϊστὲς ἀπὸ μένα καὶ τοὺς ὁμοίους μου. Ἐσεῖς θέλετε ἡ εὐτυχία ν' ἀρχίσει ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο, ζητᾶτε νὰ πραγματοποιήσει (ὁ θεός σας) τὸ ἀνέφικτο καὶ δὲ θέλετε νὰ προβάλετε ἄρνηση στὶς ἀπαιτήσεις ποὺ διατυπώνει τὸ ἄτομο. Ἀπὸ τοὺς πόθους αὐτοὺς ὁ δικός μας θεός, ὁ ***Λόγος*** θὰ ἱκανοποιήσει ἐκεῖνο, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, ἀλλὰ σιγὰ-σιγά, σ' ἕνα ἀπώτερο μέλλον καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ὄχι τῶν σημερινῶν. Σ' ἐμᾶς ποὺ ὑποφέρουμε σκληρὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ δὲν ὑπόσχεται καμμιὰ ἀποζημίωση. Στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸ μακρυνὸ σκοπὸ θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν οἱ θρησκευτικὲς διδασκαλίες σας καὶ δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία ἂν ἀποτύχουν οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ἢ ἂν δὲ θὰ εἶναι βιώσιμοι οἱ πρῶτοι ἀναπληρωματικοὶ σχηματισμοί. Καὶ ξέρετε γιατί; Τίποτε δὲ μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ ἐπὶ μακρὸ στὸν ὀρθὸ λόγο καὶ στὴν πεῖρα καὶ εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι ἡ θρησκεία ἀντιτίθεται καὶ στὰ δυὸ μαζύ. Οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες κι' ἂν καθαριστοῦν, δὲ μποροῦν ν' ἀποφύγουν αὐτὸ τὸ πεπρωμένο, ἐφ' ὅσον ζητοῦν νὰ περισώσουν κάτι ἀπὸ τὸν παρηγορητικὸ χαρακτῆρα τῆς θρησκείας. Ἂν πάλι περιορισθῆτε στὸ νὰ βεβαιώνετε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἀνωτάτου Ὄντος, τοῦ ὁποίου οἱ ἰδιότητες εἶναι ἀκαθόριστες καὶ οἱ προθέσεις δυσδιάγνωστες, ἀπαλλάσσεσθε ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ παύετε νὰ κινῆτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὶς διδασκαλίες σας.

Ἔπειτα, σᾶς παρακαλῶ νὰ προσέξετε τὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς δικῆς σας στάσης καὶ τῆς δικῆς μου, ἀπέναντι τῆς αὐταπάτης. Ὀφείλετε νὰ ὑπερασπίζεσθε μὲ ὅλες σας τὶς δυνάμεις τὴ θρησκευτικὴ αὐτα-

πάτη : ἂν κάποτε χάσει αὐτὴ τὴ σημασία της—καὶ πραγματικὰ διατρέχει πολὺ τὸν κίνδυνο νὰ τὸ πάθει—τότε τὸ σύμπαν σας καταρρέει, δὲ σᾶς μένει παρὰ ν' ἀπελπισθῆτε γιὰ ὅλα, γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀπὸ τέτοια σκλαβιὰ ἐμεῖς εἴμαστε ἀπαλλαγμένοι. Ὄντας ἕτοιμοι ν' ἀπαρνηθοῦμε ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς παιδικούς μας πόθους, μποροῦμε νὰ ὑπομείνουμε ἂν ἀποδειχθεῖ ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐλπίδες μας ἦσαν αὐταπάτες.

Ἡ ἀγωγὴ ἡ ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν δὲ θ' ἀλλάξει, ἴσως, μεγάλα πράγματα ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θεός μας, ὁ **Λόγος**, δὲν εἶναι ἴσως παντοδύναμος καὶ δὲ θὰ μπορέσει ἴσως νὰ ἐκπληρώσει παρὰ μόνο ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ ὅσα ὑποσχέθηκαν κατὰ καιροὺς οἱ προκάτοχοί του. Ἂν χρειασθεῖ μιὰ μέρα νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε, θὰ τὸ κάνουμε μὲ ἐγκαρτέρηση. Δὲ θὰ χάσουμε ὅμως γι' αὐτὸ τὸ λόγο κάθε ἐνδιαφέρο μας γιὰ τὰ πράγματα τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς ζωῆς, γιατὶ ἔχουμε ἕνα σταθερὸ στήριγμα ποὺ ἐσεῖς δὲν ἔχετε. Πιστεύουμε ὅτι εἶναι στὸ χέρι τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας νὰ μᾶς μάθει κάτι γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ σύμπαντος καὶ ὅτι αὐξάνουμε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴ δύναμή μας καὶ μποροῦμε νὰ ὀργανώσουμε καλύτερα τὴ ζωή μας. Ἂν ἡ πίστη αὐτὴ εἶναι αὐταπάτη τότε ἀνήκουμε στὴν ἴδια κατηγορία μ' ἐσᾶς, ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη μᾶς ἔπεισε, μὲ σημαντικώτατες καὶ ἀναρίθμητες ἐπιτυχίες, ὅτι δὲν εἶναι αὐταπάτη.

Ἡ ἐπιστήμη ἔχει πολλοὺς δεδηλωμένους ἐχθροὺς καὶ ἀκόμα πολλοὺς κρυφοὺς ἐχθρούς, μεταξὺ ἐκείνων ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τῆς συγχωρήσουν ὅτι ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πίστη τὴ δύναμή της καὶ ἀπείλησε αὐτὴ τὴν πίστη μὲ μιὰ καθολικὴ κατάρρευση. Τὴν κατηγοροῦν ὅτι μᾶς ἔμαθε πολὺ λίγα πράγματα καὶ ὅτι ἄφησε σκοτεινὰ ἀπείρως περισσότερα. Ἀλλὰ λησμονοῦν μιλῶντας ἔτσι, τὴ νεαρότητα τῆς ἐπιστήμης, τὴ δυσκολία τῶν πρώτων βημάτων της καὶ τὴ μεγάλη βραχύ-

τητα τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ποὺ πέρασε, ἀφ' ὅτου ἡ ἀνθρώπινη νόηση ἔγινε τόσο ἰσχυρὴ ὥστε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὰ καθήκοντα ποὺ τῆς ὁρίζουν. Δὲ διαπράττουμε, ὁποιοιδήποτε κι' ἂν εἴμαστε, τὸ σφάλμα νὰ παίρνουμε γιὰ βάση τῶν κρίσεών μας τόσο βραχέα χρονικὰ διαστήματα. Θὰ ἔπρεπε ν'ἀκολουθήσουμε τὸ παράδειγμα τῶν γεωλόγων. Παραπονοῦνται γιὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς ἐπιστήμης,τὴν κατηγοροῦν ὅτι θεσπίζει σήμερα ἕνα νόμο,ποὺ ἡ ἐρχόμενη γενεὰ τὸν ἀποδείχνει γιὰ πλάνη καὶ τὸν ἀντικαθιστᾶ μ'ἕναν καινούργιο νόμο,ποὺ δὲν πρόκειται νὰ ἰσχύσει περισσότερον καιρό.'Αλλὰ οἱ κατηγορίες αὐτὲς εἶναι ἄδικες καὶ ἐν μέρει ψεύτικες.῾Η μεταβολὴ τῶν ἐπιστημονικῶν γνωμῶν εἶναι ἐξέλιξη, πρόοδος καὶ ὄχι καταστροφή. Ἕνας νόμος ποὺ στὴν ἀρχὴ τὸν θεωροῦσαν προικισμένο μὲ καθολικὸ κῦρος, ἀποκαλύπτεται ὅτι δὲν ἦταν παρὰ μιὰ εἰδικὴ περίπτωση μιᾶς γενικώτερης νομοτέλειας ἢ διαπιστώνεται ὅτι τὸ πεδίο τῆς ἰσχύος του περιορίζεται ἀπὸ ἕναν ἄλλο νόμο, ποὺ ἀνακαλύπτεται ἀργότερα· μιὰ χονδρικὴ προσέγγιση στὴν ἀλήθεια ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ποὺ προσαρμόζεται περισσότερο στὴν πραγματικότητα, προσέγγιση ποὺ πρέπει νὰ περιμένουμε ὅτι θὰ τελειοποιηθεῖ μὲ τὴ σειρά της.Σὲ πολλὰ πεδία δὲν ἔχουμε ξεπεράσει ἀκόμα τὴ φάση τῆς ἔρευνας, φάση στὴν ὁποία κάνουμε διάφορες ὑποθέσεις ποὺ σὲ λίγο ἀναγκαζόμαστε νὰ τὶς ἀπορρίψουμε γιατὶ δὲ συμβιβάζονται μὲ τὰ πράγματα. 'Αλλὰ σ' ἄλλα πεδία δημιουργήσαμε ἤδη ἕναν πυρῆνα ἀσφαλῶν καὶ σχεδὸν ἀκλονήτων γνώσεων. Προσπάθησαν τέλος νὰ κλονίσουν ἐκ θεμελίων τὴν ἀξία τῆς ἐπιστήμης, λέγοντας ὅτι ἐπειδὴ συνδέεται στενὰ μὲ τὸν ὀργανισμό μας, δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει παρὰ ὑποκειμενικὰ πορίσματα, ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ φύση τῶν πραγμάτων ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μᾶς, τῆς διαφεύγει. Λέγοντας αὐτὰ δὲν παίρνουν ὑπ' ὄψη ὁρισμένους παράγοντες ποὺ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Πρῶτο, ὁ ὀργανισμός μας, δηλαδὴ ὁ ψυχικὸς μηχανισμός μας, ἀναπτύσσεται ἀκριβῶς

προσπαθῶντας νὰ ἐξερευνήσει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ συνεπῶς κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχει στὴ συγκρότησή του ἕνα ὡρισμένο βαθμὸ προσαρμογῆς. Δεύτερο, ὁ ψυχικὸς μηχανισμός μας εἶναι ὁ ἴδιος συστατικὸ τμῆμα τοῦ σύμπαντος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ ἐξερευνήσουμε καὶ τὸ ὁποῖο προσφέρεται στὴν ἔρευνά μας. Τρίτο, ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐπιστήμης διαγράφεται καθαρότατα ἂν τὴν περιορίσουμε στὸ νὰ μᾶς δείχνει πῶς πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται ὁ κόσμος, παίρνοντας ὑπ' ὄψη τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα τοῦ ὀργανισμοῦ μας. Τέταρτο, τὰ ἔσχατα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, ἀκριβῶς χάρη στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνάγονται, δὲν καθορίζονται μόνο ἀπὸ τὸν ὀργανισμό μας, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπέδρασε πάνω σ' αὐτὸ τὸν ὀργανισμό. Καὶ τέλος, τὸ πρόβλημα τῆς φύσης ποὺ ἔχει τὸ σύμπαν, ἐξεταζόμενο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ψυχικὸ ἀντιληπτικὸ μηχανισμό μας, εἶναι μιὰ κενὴ ἀφαίρεση, ποὺ δὲν ἔχει καμμιὰ πρακτικὴ σημασία.

Ὄχι, ἡ ἐπιστήμη μας δὲν εἶναι αὐταπάτη. Θἄταν ὅμως αὐταπάτη νὰ πιστεύουμε πὼς μποροῦμε νὰ βροῦμε ἀλλοῦ, ὅ,τι δὲ μπορεῖ αὐτὴ νὰ μᾶς δώσει.

ΤΕΛΟΣ